

RECENSIONS

Josep SASTRE i PORTELLA, *La Carta de Sever de Menorca. Anàlisi de les principals citacions bíbliques*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis. Govern de les Illes Balears. Conselleria d'Educació i Cultura 2000, 100 p.

Ens felicitem perquè, després de Mn. Antoni Roig i Rexac (1787), un menorquí, Mn. Josep Sastre i Portella, hagi parat esment en aquest testimoni històricament ric i culturalment envejable. Altres publicacions, algun cop bellament editades, no han suposat un avanç, comparable al dels dos autors que esmentem. L'obra que ens pren l'atenció és fruit d'un treball escolar, com també ho va ser el de la primera edició crítica, preparada pel P. Gabriel Seguí i Vidal (1937). És important remarcar-ho, no solament pels condicionaments metodològics i d'estil, ans també, en el cas de Sastre i Portella, perquè la presentació de la seva tesi de llicenciatura a l'Institutum Patristicum Augustinianum de Roma es va realitzar l'any 1990. Com bé ho podem observar, la rica bibliografia dels deu anys posteriors no hi pogué trobar cabuda, tot i que l'autor ha fet alguna excepció per a obres posteriors.

La primera de les dues parts que configuren la recerca se dedica a la historiografia sobre l'escrit severià. Arranca en l'estudi de Seguí, el qual havia resumit satisfactòriament les aportacions anteriors. Malgrat el seu interès, Sastre i Portella no assolí consultar altres dues tesis de llicenciatura, la més antiga presentada a la Universitat de Salamanca, de J. L. Ramírez Sádaba, (1968) i l'altra de Baudouin Hambenne, a la Universitat de Lovaina Nova (1984) Vegeu allò que en diu Sastre a la p. 17. D'ambdues en retérem compte dins «ATCA», XX (2001), 654-655, 658, 685, 686, 687-689. Sastre i Portella reafirma l'autenticitat de la *Circular* i precisa que, a l'hora de catalogar-la, uns autors prefereixen considerar-la una peça hagiogràfica i d'altres un escrit polèmic contra els jueus.

Si haguéssim de fer una observació a aquesta primera part, diríem que tal vegada hauríem de rebaixar la importància atorgada a les interpretacions de Peter Brown (cf. «ATCA», XX (2001), 679) per una banda, i a les de M. Dulaey i J. Amat, pel que fa als somnis. També considerem que l'ús que Sever fa del terme 'missa' és més significatiu del que podríem suposar. Ens sembla molt ponderat el posicionament de l'autor, quant a la intervenció de Consenci en la redacció de la *Circular*, tot i que personalment considerem que va ésser més decisiva.

No volem deixar de recollir la pertinent observació que fa l'autor, quan se fixa que l'exemplar de la *Circular* que se'ns ha transmès devia anar adreçat a un bisbe concret (34), per més que l'escrit tingués uns destinataris molt genèrics.

En el capítol II, primer de la segona part, resumeix la Carta, dóna el calendari dels esdeveniments i presenta les citacions bíbliques, que estudiarà al capítol III. Ens diu que Sever no comença reflexionant sobre l'*Escriptura*, sinó que cerca els textos que emparen les seves tesis i les seves gestes. Així acaba el capítol II.

En el capítol III, quan estudia les esmentades citacions, és quan llegim les aportacions més interessants de l'estudi i les més noves. L'autor ha resseguit els antecedents de les diverses interpretacions, que podem deduir de la manera amb què Sever addueix aquests testimonis. El resultat més obvi és que, des del punt de vista de la teologia en general, les pot classificar, globalment, com a dependents de la tradició africana. Aquesta aportació, que no exclou altres contactes, no desdii gens ni de les dades arqueològiques sobre els elements d'origen cristià trobats a les Balears, ni tampoc del que ens permet deduir la història de la *Carta de Sever*, ni dels contactes que mantenia Consenci, qualsevol que pogués ésser la seva intervenció en la redacció de la *Circular*. Tal vegada aquesta vinculació amb Àfrica podria ésser confirmada, si hom emprengués la tasca d'estudiar l'exegesi severiana des de l'angle de la tradició literària en general, car, com és sabut, l'exegesi bíblica cristiana deu molt a la jueva i a la que practicaven els grecs i els romans en les seves escoles i escrits. És un suggeriment que surt fora de l'abast que l'autor va voler donar a la seva recerca; però pot ésser d'alguna manera pertinent.

Una altra aportació de Sastre i Portella, ben escaient, és que els texts adduïts per Sever pertanyen en bona part a la catequesi baptismal, que era la pròpia del temps en què degué ésser re-

dactada la *Carta*. De fet, tot i que el catecumenat durava alguns anys, s'accentuava en el temps pre- i post-pasqual. És ben clar que en aquestes catequesis Sever va trobar ja disposades les Escrip- tures per tal de poder agombolar la seva campanya, que havia de menar al baptisme de la comuni- tat jueva, com així ho narra.

És ben important que Sastre i Portella hagi assolit aquests resultats, en un estudi que, com hem dit, té un caràcter acadèmic, el que ens fa esperar que retornarà sobre la literatura cristiana tardo-ro- mana que, amb tanta exuberància, ha enriquit la història del cristianisme mediterrani occidental, i més en concret el de la Baleàrica i la Tarraconense, amb especial incidència a Menorca.

Josep Amengual i Batle

Altercatio Ecclesiae et Synagogae, cura et studio J. N. HILLGARTH, «Corpus Christianorum. Series latina, LXIX A», Turnhout, Brepols Publishers 1999, pp. 1-53.

Quasi mig segle separen les dues modernes edicions d'aquesta peça, que pertany a la polèmi- ca cristiano-jueva de l'antiguitat. Devem ambdues publicacions a l'hispanista britànic Jocelyn N. Hillgarth, afincat a Mallorca, tot seguint una herència paterna, deguda a l'exercici del conso- lat del seu país a Mallorca, del pare del nostre autor.

La present edició millora, des de diversos angles, la publicada al «Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana», l'any 1955, tot i que el tom 30, que ens ocupa, corresponia als anys 1947-1952. Com assenyala l'autor, ni l'edició crítica de la *Circular* del bisbe Sever de Menorca, feta pel P. Gabriel Seguí Vidal, l'any 1937, el qual d'alguna manera vinculava el bisbe menorquí a l'*Altercatio...*; ni l'edició d'aquest escrit tingueren gaire ressonància. És ben d'agrair que, en llengua anglesa, Hillgarth hagi volgut contribuir a alliberar les publicacions illenques del desco- neixement exterior per mor de la insularitat, totes, i a causa de ser publicades en català, algunes, com precisa encara més en una seva ressenya dins «Speculum», 69 (1994), 729-731, pretensió que té més èxits a l'estranger que no en el món hispànic, tretes algunes excepcions.

Va ser aquesta implicació suposada de Sever en la redacció de l'*Altercatio...* allò que va induir Hillgarth a interessar-se per aquest escrit. Tanmateix s'ha de descartar aquesta relació, i també ja fa anys que hom va prescindir de tota connotació seva amb les restes arqueològiques menorquines.

Remarcam un incís de la introducció que ha preparat l'autor, amb el qual assenyala la dife- rència entre la *Circular* de Sever i l'*Altercatio...* Mentre el bisbe demostra en la seva lletra un in- terès extrem en la conversió dels jueus, l'*Altercatio* pondera la inferioritat jurídica de la Sinagoga i hi descobrim un desdeny per la religió jueva (6 i 7), tot i que és ben lluny de les incitacions mo- dernes al racisme.

Quan a la datació del nostre escrit, Hillgarth pot establir que la legislació romana li permet establir l'any 438 com a terme 'post quem' hom va redactar aquest escrit polèmic. Tot i que les aparences són que pertany a l'època de l'Imperi Romà, caldrà considerar l'obra com a pertanyent al s. V, tot prescindint de la deposició de l'emperador Romulus Augustulus (a. 476), atès el poc relleu que va tenir.

Els africanismes que hom ja havia registrat en l'escrit (8-9) fan que Hillgarth el consideri com una obra d'un jurista nord-africà. Algunes característiques de l'ortografia, que se coneixen en altres escrits hispànics, fan pensar que, al menys, l'escrit se va transmetre travessant la Hispà- nia. Més encara, Hillgarth ha identificat alguns passatges de Julià de Toledo (+ 690) en els quals ressona l'*Altercatio*.

Quant a l'edició del text, són dotze els manuscrits emprats, això sí, en mesura críticament di- versa. Per una banda, Hillgarth no s'ha deixat impressionar davant la simple antiguitat dels còdexs. Modern no equival a més deteriorat. Ha establert dues famílies de còdexs. L'una, representada sola- ment pel còdex de Monte Cassino, 247 (=C), del s. XII, al qual atorga una clara preferència, i els al- tres quatre manuscrits, dels ss. IX-X i d'origen germànic, queden englobats sota la sigla ,f'.

Atesa la impossibilitat de reproduir exactament el text original, l'editor ha prescindit de les variants merament ortogràfiques, a diferència de l'edició de 1955, en la qual les havia considerat.

No manca la cura a recollir les aportacions dels editors anteriors, entre les quals esmenta la d'Amerbach, de 1506, les dues d'Erasme de Rotterdam de 1531 i 1555, i la publicada per Jean Paul Migne, a la *Patrologia Latina*, 42, 1131-1140, que va recollir elements de les diverses edicions anteriors.

Indubtablement, la polèmica cristianojueva queda millor reflectida amb el nou text, la qual cosa permetrà defugir anacronismes atropellats. La història de la cultura i de la llengua llatina hi surt guanyant, amb un testimoni que mostra la seva solidesa i qualitat, fins i tot quan el poder polític a l'Occident havia passat a altres ceptres. No oblidem que una certa legislació medieval referent als jueus pogué trobar una inspiració, encara que fos indirecta, en aquest tractat.

Cal, doncs, agrair al Prof. Hillgarth haver-se dedicat a centrar i editar aquest escrit, malgrat que no pertanyi a cap dels grans autors i menys a st. Agustí, tot i que sovint s'ha transmès entre obres augustinianes i pseudoaugustinianes.

Josep Amengual i Batle

Antoni LLORENS I SOLÉ (+), *Els documents dels segles X i XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona*, dins «Urgellia», XI (1992-1993 [1994]), 301-486.

Antoni BACH I RIU, *Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona*, dins «Urgellia», XIII (1996-1997 [1999]), 37-334.

Suara, en presentar els documents del segle XI, conservats a l'Arxiu Reial de Barcelona, el prof. Pierre Bonnassie, en galejava la publicació recordant que si fins ara per manca de base documental, el coneixement del segle XI seguia restant en la penombra, si no embolcallat de tenebra, aquell bloc d'actes notariais eren com l'aurora d'un sol que clarificaria la situació i permetria de començar de veure-hi clar. I veus ací que gairebé de forma simultània ens trobem a les mans o damunt la taula el text complet d'altres quatre-cents onze diplomes solsonins, que s'han de sumar als 1.217 (em penso que no m'he equivocat: mil dos-cents disset!) datats els mateixos segles i conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell successivament publicats entre el 1980 i el 1987 en les pàgines dels volums d'«Urgellia», III-VIII, per l'amic dom Cebrià Baraut (i el nostre anuari ha estat amatent almenys a donar-ne notícia i a intentar de valorar-los tal com mereixen). Tenim, doncs, que de l'antic bisbat d'Urgell són afegits als fonaments, que han de permetre de bastir la nostra coneixença del segle XI, més de mil sis-cents actes notariais, que no sols són importants pel nombre, ans per la qualitat, en el sentit que, tant com els de l'Arxiu Reial donen sobretot notícia de les relacions entre personatges o institucions oficials, els urgellitans i solsonins, com si toquessin més de peus a terra, han deixat constància de moments normals de la relació diària entre les persones o entre aquestes i les institucions o les autoritats locals, tot i que no manquin, sobretot al principi, donacions o vendes comtals (326/6; 329/11; 330/14; 332/17; 338/25; 339/26; 341/30; 436/152; 395/102; 420/132, etc.), ni algun judici davant el tribunal del comte: 336/23.

Ja en la trentena de documents del segle X (322-339 i 451-456) es poden fer observacions d'interès: els escriptors tenen davant els ulls mostres de documents, que copien, sobretot la que comença *Per banc scripturam...*, que manté el predomini durant pràcticament tot el segle, encara que de tant en tant en comparegui alguna altra, com el *Certum quidem et manifestum est...* (167/298, del 1089) o la seva variant *Manifestum est enim quia sic placuit...* (49/171, del 1071), i que cap a darreries de segle els escriptors notaris siguin més capaços d'elaborar ells el text d'un document; algun fins i tot es permet qualque floritura com la d'encapçalar l'acte jurídic amb dos versos no sé si gaire poètics: «Sub sacro sempiterni nomine regis // cum auctoritate gotice legis». Potser seria interessant per a copsar l'evolució almenys de les cartes de poblament, fixar-se en la del 21 de setembre del 954, en què el lloc de Fontanet, vora Piera al comtat de Barcelona, és donat a quinze habitants, sota forma de *pactum et conventio*, amb la condició de *domum edificare et ipsos ermos trahere a cultura*, l'obligació de construir-hi *ipsa turre in comuno* (325), i la de donar el quint dels raïms i la tasca dels altres productes agraris (324-325/4); i prosseguir esbrinant què passà en temps posteriors amb aquells quinze repobladors i quina fi feren les propietats de cada un (cf. 343/33; 382/86; 392/98).

Aquests comptats documents del segle X també permeten d'assistir als primers passos de la llengua catalana, ben establerta en els topònims, fins i tot en els que hom encara recobria de vestidura llatina: 'Fontaneda', 'Rivo Nigro' (323/1), 'Timoneta', 'Lavanciense' (323/2; al cap de poc, ja serà 'Timoneda': 333/17 i 334/19), 'Madrona', 'castel de Miralles', 'Pinel' (324/3), 'rio Riard', 'Ciresa' (334/19); 'Salsa' (334/20); 'ipsa Serra' (336/22); la progressió de la llengua en deu anys es pot veure en dues compravendes d'una mateixa propietat, la d'Isanta, els anys 990 i 1000, respectivament; en la del 990 trobem les grafies 'Kanavita' i 'molinum rodarium', noms que deu anys després ja són 'Canavita' i 'Canavida' i 'molino roder' (330/14 i 337/24); Isanta tornarà a sortir en aquesta documentació (343/32).

A mesura que avancem en el segle XI, ens anirem adonant de la novetat dels antropònims compostos, que semblen ja ben establerts el 1023 (Gontrado de Rioalbo, Oliba Senfret, Raimon Gitardo: 357/51); i dos anys després ben assumits entre els pròcers (Guifret Ollomar, Richolf de Kastro Edrale, Mironi de Pontis, Bonofilio Sancio, Mironi Sancio, Hostem de Kastro Folli: 359/54) (en canvi, el 954 tant els quinze repobladors de Fontanet/Piera com el donant, els testimonis i l'escrivà porten noms únics: 324-325). L'altra novetat podria ésser la progressiva ampliació del territori, car, si d'una banda, encara el 1041 hi ha el record d'aprisió de terres a Peramola (383/87) i al cap de poc, el 1044, d'una altra a El Llor (388/93), immediatament som informats que aquest darrer lloc es troba 'in ipsa Marcha' (389/1); uns quants anys més tard, el 1070, encara trobem record d'una aprisió a Ivorra (II/48/170).

En aquella mateixa contrada entre Solsona, Cardona i Cervera assistim a un fenomen ara difícil de comprendre, com és el de l'estalonament entre els comtats. No cal dir que Solsona pertany al d'Urgell i tant els comtes com els bisbes són amatents a fer-ho constar; però no gaire quilòmetres vers sud-oest, tant Vallmanya com Pinós i fins i tot Portell, en plena Segarra, formen part del comtat de Berga (390794/4-5; 391/96; 427/140/5, 433/148/4; i II/59/183); en canvi un llogaret anomenat Calonge, de Cardona, constava pertànyer al comtat d'Osona. En punt de localització, hom es pot trobar amb l'agradable sorpresa que al cap de vora mil anys els punts de referència segueixen essent els mateixos: «in castrum Rinero, in locum qui dicunt ipsa casa de Susanna, prope ipsa via publica» (362/58): era el 1029; ara, només que canviem 'casa de Susanna' per 'Santa Susanna', tot segueix essent vàlid: terme de Riner, al costat de la carretera de Solsona a Manresa, parròquia de Santa Susanna.

Però s'equivocaria qui donés per segur que les pàgines que ens ocupen només són riques (i com!) per a les comarques del Solsonès, el Cardener i la Segarra, car no manquen les compravendes d'una o de més cases 'in muro civitatis Barchinone' (421/133, del 1061); II/50/172; II/78/205); però segurament allò que és més frapant és el plec de documentació relativa a Piera: sense pretensió d'ésser exhaustiu, ultra la ja recordada carta de poblament als quinze repobladors, puc assenyalar el document pel qual la comtessa Riquilda en feia donació al fill Guisalbert, bisbe de Barcelona, el 1041 (382/86; trobem d'altres diplomes a 392/98 i 410-411/121). Més encara, els nostres avantpassats de fa mil anys sabien amb precisió quin era el ròdol que els feia de pàtria: car hi havia una pàtria espiritual, la de la 'christianitas', amb tres punts de referència extrems, el Sant Sepulcre, Sant Pere de Roma i Sant Jaume de Galícia; però n'hi havia una de més immediata, que arribava pel Nord a Santa Maria del Puig, i, baixant pel Nordest, passava per Sant Pau de Narbona, per Santa Maria de Montserrat, Santa Maria de Navarcles, Sant Pere de Viladecavalls, Sant Fruitós de Bages, Santa Maria de Solerols i Santa Maria de Barcelona; aquesta, almenys, era la pàtria d'aquell Isarn Bernat que feia testament el 1070 i assenyala deixes per a les dites esglésies (448/167); quant al Sant Sepulcre, no mancava qui el 1037, decidit a anar-hi, abans feia testament (376/78). Col·locats en context de topònims, recordem-ne un de ben poètic, documentat a Solsona el 1071: 'Piula Moxó' (II/55/177/6).

Dins aquesta pàtria, ben asseguda amunt i avall dels Pirineus, la societat que hi viu (i que se seguia regint per la *Lex gotthorum*: 367/65; 415/126; 441/158; 442/159; II/73/199 i 200, etc.), començava d'experimentar modificacions de llarga durada. No sé fins a quin punt ho podia ésser la introducció del doble nom en l'antroponímia, a la qual ja m'he referit; certament ho era la progressiva introducció de les infeudacions i subinfeudacions o dels sotsenyors; el mateix comte d'Urgell el 1049 donava en alou a algú, constituint-lo senyor feudal «de ipso castro cum ipsa villa et illorum terminis et illorum agecenciis», en aquest cas amb una motivació inusual: «per emen-

da de ipsa chonestabilia» (395/102-103); el 1071, una venda de castell feia constar que el senyoriu hi era inclòs (II/53/175); si no m'erro (i és ben possible) la primera manifestació de l'incipient feudalisme en pla inferior al comtal es trobaria en la ,convenientia' en virtut de la qual el 1047 era sotsinfeudat el castell de Timoneda (394/99); molt més ric en detalls d'obligacions mútues és la relativa al ,castrum' de Portell, en la qual una part és en català: «Et si non donave ipsa chavelleria de tera...» (428/141): era el 1066; n'hi ha d'altres a 429/142; II/80/206, etc.; posats en aquest marc feudalitzant deu ésser més significativa d'una resistència popular la concessió comtal de franquesa als habitants de la Vall de Lord, als quals reconeixia, també per al futur, la facultat de «qualem sibi expelierint seniore ex fidelibus meis qui eos regant sub me, ipsum habeant seniore» (436/152)

No cal dir, però, que el centre d'aquests quatre centenars llargs de documents és l'església i canonja de Santa Maria de Solsona i que el moment culminant d'aquesta és la seva dedicació el 1070, en una data que potser era significativa: un vuit de desembre (450/169); entorn a la dita solemnitat, en efecte, es concentraren una sèrie de donacions, realitzades tant abans com després d'aquella: no sé si la donació del poble de les Pallargues, feta per bisbe i canonges de la Seu a església i canonges de Solsona el 1061 ja era intencionada a afavorir la construcció de l'església romànica; però el cert és que immediatament abans d'aquell 8 de desembre del 1070 les donacions sovintegen: 440/157 a 447/165 i 450/168, i que després encara augmenten (i ja es troben en el lliurament segon): 48/170; 49/171; 50/173; 52/174; 54/177 a 58/181; 60/184; 68/194; 70/196 (donació comtal); 71/197; 76, 202; 77/203; 80/207. Santa Maria de Solsona ens ha col·locat en ambient religiós: hi pertanyia també la ,fraterna de Sancta Margarita'? I, suposada la resposta afirmativa, què podia ésser: una agrupació de vida comunitària o una germandat de seglars?

Les donacions a Santa Maria de Solsona entorn la festa de la consagració de l'església no són sols certificat de la generositat dels fidels i dels béns posats a disposició del temple i de la canònica adjacent en aquella escaïença, ans criden l'atenció des del punt de vista cultural; aquesta és almenys la impressió que fa la lectura d'encapçalaments com aquest: «Propheticis atque evangelicis instruimur documentis necnon et bonorum hominum informamur exemplis, ut de rebus nobis a Deo conlatis honoremus Deum in sanctis suis» (II, 241-242); o també: «Panditur luculentissime omnes homines periti divinarum scripturarum, donatio, si facta fuerit ex propria voluntate, roborem in omni tempore optineat» (II, 248), o encara el ,prologus galeatus' de II, 249, núm. 377, l'extensió del qual m'excusa de reproduir-lo (líns. 1-9); un bell llatí!

La classificació dels documents i la diversitat de monedes (311-318) és assenyalada en les pàgines inicials (302-305 i 319-320 i II, 38), on també es pot veure la taula de les monedes i dels preus pagats per béns diversos (II, 40-45).

Editors, doncs, i revisors (cf. 37, nota 1) d'aquest bé de Déu mereixen tot el reconeixement i gratitud dels possibles lectors i en particular dels estudiosos del nostre segle XI; i no hi escatimem pas els nostres.

Josep Perarnau

Jesús ALTURO I PERUCHO, *El llibre manuscrit a Catalunya, orígens i esplendor* (Col·lecció Som i Serem, 14), Barcelona, Generalitat de Catalunya 2000, 291 pp. i il·lustracions a color.

Dans sa collection ,Som i Serem', dont le titre est un beau programme de défense de l'identité catalane, la Generalitat de Catalunya vient de faire une place à l'histoire du livre manuscrit dans ce qui fut la partie la plus méridionale de l'espace carolingien. C'est à Jesús Alturo, professeur de paléographie et de diplomatique à l'Université autonome de Barcelone, qu'a été confiée la tâche de présenter cette histoire: il l'a fait dans un volume de présentation magnifique, richement illustré, dans un exposé de portée générale sur la civilisation du livre au Moyen Âge, mais que J. Alturo s'est efforcé de préciser avec des exemples pris dans la documentation locale.

Les quatre premiers chapitres, soit les trois quarts du volume, sont consacrés à l'histoire du livre manuscrit en Catalogne. Histoire de l'écriture, d'abord, dont les plus anciens témoins qui

aient été retrouvés, en langue ibérique, remontent au IVe siècle avant notre ère. La période romaine est très difficile à illustrer, car il ne subsiste plus que des épaves des livres de cette époque, mais J. Alturo a réuni un joli faisceau de témoignages littéraires sur la forme du livre, sur les procédures de sa diffusion, sur l'usage qui en a été fait; des témoignages qui renouvellent avantageusement ceux qui sont le plus souvent cités.

La période de la domination wisigotique représente, pour la Catalogne, une sorte de parenthèse culturelle, non pas que la vie intellectuelle et la fréquentation des livres aient été totalement en sommeil (et J. Alturo apporte, là aussi, une série de témoins précieux de l'existence de bibliothèques et de lecteurs lettrés), mais force est de constater que presque aucune production de livres ne peut, de ce qui subsiste aujourd'hui, être rapportée à la Catalogne wisigotique. Et il est symptomatique que le chapitre consacré à cette période de l'histoire de la Catalogne ne comporte pas d'illustration, sinon, en négatif en quelque sorte, pour présenter un manuscrit dont la critique s'accorde aujourd'hui à situer la provenance en dehors de la province à laquelle on avait cru pouvoir le rapporter.

Dans ces conditions, ce qu'on a qualifié, pour l'ensemble de l'Europe, de renaissance carolingienne prend en Catalogne, avec l'intervention de Charlemagne, le sens d'un vrai départ culturel. Une renaissance qui se traduit dans un premier temps par un réveil de l'activité graphique bien avant que celui-ci ne se traduise dans la nouvelle écriture qui se développe, au même moment, dans les centres d'écriture de Gaule et de Germanie. Les témoins attardés de l'écriture wisigotique sont alors nombreux dans les chartes et documents, dont on sait combien la Catalogne est riche pour cette époque. En fait, c'est avec le Xe siècle que la Catalogne connaît un bel essor intellectuel, et suit désormais, avec l'adoption généralisée de la minuscule caroline, dans ses variétés livresque et documentaire, puis de la lettre de forme gothique, une évolution en tous points comparable à ce qui se passe au nord des Pyrénées.

De cet essor intellectuel, qui va de pair avec la multiplication de l'activité graphique et des témoins indirects de cette activité, J. Alturo dresse un bilan richement documenté, où il n'oublie pas d'inscrire la production d'oeuvres scientifiques, ce à quoi j'ai été personnellement très sensible: je regrette seulement qu'il n'ait pas mis plus de nuances dans la chronologie dont il accompagne ce bilan: si le rôle de Lupitus de Barcelone dans l'introduction de l'astrolabe dans le monde latin est à bon droit présumé, encore qu'il ne puisse être prouvé, il n'est pas raisonnable de continuer de lui attribuer, comme le faisait Josep Maria Millàs i Vallicrosa, tous les titres de textes sur l'astrolabe énoncés p. 71, dont la plupart ne remontent sans doute qu'au début du XIe siècle. Quant à l'astrolabe dit de Destombes, si son authenticité n'est plus mise en doute, il ne peut être rapportée à la deuxième moitié du Xe siècle qu'avec d'extrêmes réserves, tant une datation si haute soulève de difficultés.

La richesse de la documentation disponible à compter du Xe siècle permet à J. Alturo de présenter un tableau très complet de la place du livre manuscrit dans la société catalane médiévale: existence de bibliothèques, institutionnelles ou privées, place sociologique des possesseurs de livres, y compris des dames, production et prix des livres manuscrits, destructions et vols, notamment du fait des confrontations avec les musulmans, circulation des textes et des modèles, générant des changes d'influences, dont certaines illustrations donnent des exemples frappants (on regrette, à ce propos, que l'illustration de la p. 113 soit malencontreusement inversée), statut social du scribe, et finalement permanence du livre manuscrit pendant les premières décennies, sinon même le premier siècle, de l'imprimerie, tous ces aspects de la vie intellectuelle du Moyen Âge sont passés en revue et éclairés par des exemples précis et des illustrations très bien choisies.

Le dernier chapitre fait le point sur ce qu'on connaît maintenant du processus de confection du livre manuscrit. On sait que l'étude de ce processus est défini comme une science particulière, la codicologie: celle-ci est une des plus jeunes de celles qu'on désigne collectivement comme les sciences auxiliaires de l'histoire, puisqu'elle ne remonte guère avant le milieu du XXe siècle, mais c'est aussi une des plus dynamiques, de sorte qu'on peut considérer comme décisif tout ce qu'elle a déjà permis de réunir sur les conditions techniques qui présidaient à l'élaboration d'un livre manuscrit. Supports, petit matériel du scribe, appropriation du format et de l'écriture à l'usage auquel le livre était destiné, permanence occasionnelle du rouleau portant un texte littéraire, réglure, copies à plusieurs mains ou chronologie des divers intervenants (copiste, rubrica-

teur, illustrateur), lettrines et vignettes, colophons, réclames et signatures, organisation des cahiers, repères de lecture, reliures et enchaînages: aucun des champs d'investigation les plus actuels de la codicologie n'a été négligé. On peut dire qu'on dispose maintenant, avec *El llibre manuscrit a Catalunya*, d'un véritable manuel de codicologie.

J'ai déjà souligné la présentation magnifique de ce livre. Il faut y revenir, car il est assez exceptionnel d'illustrer un texte scientifique de haute tenue avec des reproductions de cette qualité. Qualité d'abord dans le choix des originaux: la documentation est essentiellement locale, par principe, certes, mais encore a-t-il fallu la réunir, ce qui suppose à la fois des investigations sans nombre dans des dépôts dispersés bien au-delà des frontières de la Catalogne, et la main heureuse pour y trouver exactement ce qu'on souhaitait montrer. Qualité technique ensuite: toutes les prises de vue sont en couleurs et rendent admirablement le relief du parchemin et du papier ancien, qui ne sont jamais des surfaces inertes et désespérément plates, au point de rendre ce relief presque palpable. Le large public auquel est destiné ce livre a bien de la chance de se voir ainsi offrir sans réserve la contemplation d'une documentation qui lui est le plus souvent inaccessible, et d'être introduit, en somme, dans le secret du travail de cabinet des historiens de la civilisation médiévale. Il faut encore ajouter que les explications substantielles qui accompagnent chaque reproduction permettent une lecture vagabonde du livre tout à la fois instructive et agréable.

Emmanuel Poule
viceprésident du C. I. P. L.,
membre de l'Institut de France

@Jordi BRUGUERA, *El vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume* (Biblioteca Sanchis Guarner, 50), València i Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1999, 228 pp.

Jordi Bruguera, que ens havia ofert una magnífica edició del *Llibre dels fets del rei en Jaume* (Barcelona, Barcino 1991), presenta ara un recull de deu estudis, que es trobaven dispersos en miscel·lànies d'homenatge i actes de congressos -només un és inèdit- que giren entorn el vocabulari de la susdita crònica.

En primer lloc, el llibre afegeix uns 'addenda et corrigenda' a l'edició esmentada i, a més, completa la nòmina dels tretze manuscrits coneguts aleshores amb el comentari d'un de nou, el ms. O, de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona, identificat per Jesús Alturo i per ell donat a conèixer en aquestes pàgines (cf. ATCA, XVII (1998), 490-506).

D'altra banda, la seva edició crítica, que fa possible la comparació de les variants de tots els mss., confirma la prioritat que els especialistes han atribuït generalment al manuscrit H, de Poblet, el més antic, enfront dels altres, especialment els C, D, E, N, més moderns i, segons ell, de valor inferior. El susdit coteig de formes i variants dels diversos mss., d'un costat, ajuda a entendre millor passatges obscurs o discutits de la *Crònica* i, de l'altre, fa avançar els nostres coneixements sobre història de la llengua. Efectivament, Jordi Bruguera matisa interpretacions sobre la filiació occidental dels mss. C, D, E, N, que Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí, partint del fet que Jaume I havia passat tres anys de la seva infantesa a Montsó, basaven en vint-i-nou mots: però d'aquests, sols cinc apareixen exclusivament en aquells mss., és a dir, que vint-i-quatre conviuen en el ms. H, considerat de factura oriental.

En segon lloc, l'autor confirma la lectura de mots que havia estat discutida per Joan Coromines, com és el cas de 'tocar' del passatge: «.ii. mília azembles carregades e .ii. mília hòmens d'armes que ,les tocaven'», que el savi lexicògraf proposava de llegir ,esxo(l)caven' = ,espiaven, atalaiaven', un verb inexistent en català, però que Jordi Bruguera, gràcies al recull lèxic exhaustiu -facilitat per la informàtica-, que associa en altres dos contextos ,tocar' amb ,azembles', reforça el seu significat raonable de ,fer caminar una bèstia, donant-li cops, estirant-li les regnes' i considera Coromines «víctima d'una il·lusionada intuïció etimològica», que més d'una vegada substitueix la interpretació més fàcil i evident per una altra de més complicada i més difícil d'acceptar, per no

dir refusable; Jordi Bruguera esmena altres errors interpretatius de Coromines: ha de llegir ,sebrigola' = màquina de guerra, i no ,bigola'; ,de part' = més enllà, a l'altra banda, i no ,*depart' = separa (amb nou contextos més, on el valor verbal és impossible); ,servici' és predominant sobre ,servei / servii' i no a l'inrevés (la seva tradició escrita i el seu ús actual a València i Mallorca aconsellaren la seva introducció al *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans).

Resulta d'un gran interès per a la història de la llengua presentar una gradació diacrònica de mots i variants, propiciada per la cronologia dels diversos mss., d'acord amb la variable antic / modern (,femna / fembra', ,metre / posar', ,nuyt / nit', ,aur / or', ,divenres / divendres', ,clamar / demanar', ,enfre / entre', etc.); per cert, que el testimoni ,a la tarda (-e)', podria donar la raó a Coromines en la seva interpretació genuïna i no castellana de l'origen d'aquest mot.

Pel que fa a la filiació dialectal, Jordi Bruguera mostra com trenta-una formes presenten color occidental, especialment valencià (,arch de sent Joan = arc de sant Martí', ,mamprès = emprès', ,oroneta = oreneta', ,partiscats = partiu', ,xichs = nens', etc.), però el mateix autor precisa que una bona part d'aquests elements es troba en textos orientals (,arena = sorra', ,aidar = ajudar', ,barcella = mesura de capacitat', ,matalaf = matalàs', etc.) i, coincidint amb el meu parer, apunta el risc de confondre arcaïsmes amb dialectalismes, quan a l'Edat Mitjana molts d'aquests mots eren pancatalans.

L'autor procedeix a una dissecció lèxica de la *Crònica*. Dels 1.600 mots estudiats, 400 són genèrics, no adscrits a cap camp semàntic, mentre que els 1200 restants són classificats en àrees temàtiques, les més nodrides de les quals són les de les qualitats anímiques i de l'àmbit militar, en aquest darrer cas no gens estrany, si tenim en compte que entre el fets narrats figuren les conquestes de Mallorca, de València i de Múrcia. L'autor dóna compte dels arcaïsmes, cultismes, dialectalismes, occitanismes i aragonesismes presents a la *Crònica*. Entre els occitanismes reunits n'hi ha de clars (,solaç, aizina, pretz'...), alguns associats al context geogràfic o d'interlocució del rei (,mays, rasó', dits quan el rei és a Montpeller), però alguns altres no ho són necessàriament: és el cas de ,sau (< SALVU)', car el cat. ,saul' tendia a perdre la lateral final (com en els altres mots, on la ,l' va precedida de semivocal, com és ara ,Paul > Pau', o el cat. popular ,gasoi = gasoil'), i de ,dejós', ,enjós' = sota (< DEORSU), que apareix en alguns textos antics i avui és viu en el ribagorçà ,dixós'. Per a la procedència de ,garnatxa', ara cal completar la informació amb el posterior llibre de X. Favà, *Diccionari dels noms de ceps i raïms. L'ampelonímia catalana*, Barcelona 2001. L'apartat dels occitanismes (35-40) hauria de contenir la traducció catalana per tal d'ajudar el lector (,mays, gobar, lasset, asaut', etc.).

Quant als aragonesismes, J. B. desfà errors d'interpretació de Ferran Soldevila i especialment de Manuel de Montoliu (,con que' no és aragonès, sinó el cat. ,com que'; ,Deus' té moltes ocurrences en català antic, etc.); refusa suposats aragonesismes, com ,tanda' (del qual ofereix documentació més antiga de la coneguda), ,espantar, nuyt, però, pertxa, servici, sí', etc.; fa precisions sobre l'ús de ,Don, En' i ,grau zero' davant noms de persona; confirma aragonesismes dubtosos (,celosia, merino, Jayme' usat en àmbit aragonès o castellà) i n'incorpora d'altres no tinguts en compte per Montoliu (,casar, casament, orar'). L'índex exhaustiu de variants li permet de fer-ne estadístiques (qual / quin / quiny', ,servici / servey / servi-), de gran utilitat a efectes diacrònics, i la consulta dels diccionaris històrics el porten a corregir significats inexactes del *Diccionari* Alcover-Moll (,solta = permís, i no absolució). Tot i que Jordi Bruguera es mostra crític amb algunes interpretacions de Coromines, a vegades li manifesta una adhesió discutible, com quan fa procedir ,joiell' del francès ant. ,joiel' i aquest del llat. ,jocale': etimologistes francesos com Rey no comparteixen tal origen («n'est probablement pas issu du latin ,jocalis', adjectif tiré de ,jocus', mais dérivé de ,jeu').

En suma, un conjunt d'estudis que complementen aspectes de l'edició crítica del *Llibre dels fets* de Jaume I, que Jordi Bruguera ens havia ofert deu anys enrere, aclareixen, matisen i/o confirmen significats d'aquesta obra obscurs o interpretats altrament i en dissecionen els components lèxics, fent així una valuosa contribució a la història del lèxic de la llengua catalana.

Joan Veny

Tomàs CARRERAS I ARTAU, Joaquim CARRERAS ARTAU. *Història de la filosofia espanyola. Filosofia cristiana del segle XIII al XV*. Edició facsímil. Estudis preliminars a cura de Pere LLUÍS FONT, Jaume MENSA, Jaume de PUIG, Josep M. RUIZ SIMON. Barcelona i Girona, Institut d'Estudis Catalans i Diputació 2001, Volum I, 70-XII-660 pp. Volum II, 686 pp.

El fet de posar a l'abast dels estudiosos i esperem que també dels estudiants, per ventura més inclinats a fonts d'informació electròniques, els dos volums, als quals és dedicada la present revisió, és per ell mateix digne de tot elogi, al qual s'ha fet mereixedor el prof. Pere Lluís i Font, que amb constància maldà durant temps a assegurar les condicions que han fet possible la present edició facsímil; no cal dir que l'elogi s'estén a les dues institucions públiques que l'han fet econòmicament possible, l'Institut d'Estudis Catalans i la Diputació de Girona. A la persona del prof. Lluís i a les dues institucions l'enhorabona pel resultat de llur empresa, que els honora fins i tot per la seva tan digna presentació.

No cal dir que el fet bàsic d'aquesta reedició consisteix a haver posat altra vegada a l'abast dels interessats, els dos volums de la *Filosofia cristiana de los siglos XIII al XV*, ara absolutament introbables, exhaurida l'única edició anterior, dels anys 1939 i 1943. És un encert, perquè ningú no pot negar que els dos volums dels germans Carreras i Artau són tothora una fita en els estudis sobre les institucions i els grans filòsofs catalans d'aquells tres segles, nascuts dissortadament en uns moments en què la situació bèl·lica no permetia pas d'assegurar-los ni l'atenció ni la difusió que mereixien; no cal dir que augurem a l'edició present una escampalla que no sols confirmi entre els estudiosos el prestigi que sempre han tingut, sinó que de més a més ho facin amb ple coneixement pel fet d'haver facilitat l'accés directe a uns texts ja venerables. Més que galejar la felicitat avinentesa de fer coincidir la nova edició amb els primers passos del segle XXI i del terç mil·lenni, aplaudiríem l'encert d'haver donat nova presència i vigència a aquell gran estudi en els primers anys d'una nova època mundial en el camp de la comunicació d'idees. En aquest sentit, hom voldria no pecar d'ingenu, pensant que la nova edició ajudarà a enfortir el sentit de continuïtat entre l'anterior etapa de la comunicació vehiculada per les premses de les ja superades impremtes, i la nova presidida per l'electrònica.

Voldria també afirmar que, malgrat que una seixantena d'anys no passen pas damunt una obra d'aquest tipus deixant-la intacta (extrem confirmat per les introduccions escrites per a la present edició), voldria afirmar, dic, que els grans capítols d'aquella història de la filosofia (i em refereixo bàsicament al consistent estudi sobre Ramon Llull i el lul·lisme, que omple les pàgines que van de la 231 del primer volum a la 437 del segon, dins el qual hi ha el capítol dedicat a Ramon Sibiuda), i fa significativament d'enllaç entre dues altres pedres mil·liàries del lul·lisme del segle XX, els framenors, Ephrem Longpré, d'una banda, que en començar els germans Carreras i Artau la seva investigació acabava de treure l'article *Lull Raymond (le bienheureux)* en el «Dictionnaire de Théologie Catholique», i Ehrhard W. Platzeck, que ja és present en la pàgina 436, nota 179, del segon volum. Les 437 pàgines dedicades a història del lul·lisme a través dels prop de set segles posteriors a la mort de Ramon Llull, són encara ara una font d'informació globalment indispensable, tot i que localment ja enriquida per aportacions posteriors (i les noves pàgines introductòries en donen bona mostra).

És possible que el lector es preguntï si aquest judici sobre la validesa actual de l'obra que ens ocupa és també aplicable, posem per cas, a la presentació de la filosofia de Ramon Llull, a la qual és dedicada la meitat del volum primer.

Voldria fer present que, a diferència d'allò que s'esdevé amb el seu contemporani Arnau de Vilanova, on les bases de la investigació han canviat profundament, si ja no radicalment, després de la publicació d'un primer volum que resulta no ésser d'Arnau, les necessàries per a l'estudi de Ramon Llull s'han, certament, engrandit i enriquit, però quan els germans Carreras emprengueren l'elaboració de llur *Historia...* ja podien disposar d'una base bibliogràfica realment sòlida, després de cinc-cents anys de publicacions en què se sumen primer els incunables i tot seguit les edicions cinc-centines i les posteriors, entre les quals destaquen com estela mil·liària els nou volums de l'edició moguntina, enmig de tantes d'altres consignades en la *Bibliografia de les impressions lul·lianes* d'Elies Rogent i Estanislau Duran, obra en la seva totalitat absolutament vàlida i des del 1927 a l'abast de la mà; i també podien disposar de la vintena de volums de les edicions

mallorquines d'obres de Llull en llengua catalana de darreries del segle XIX i dels tres primers decennis del segle XX.

Ja sé que les comparacions són odioses i per això no posaré cap nom, però res no demostra tant la significació i, doncs, la vàlua de l'aportació dels germans Tomàs i Joaquim Carreras i Artau a l'estudi de Ramon Llull i del lul·lisme en la Catalunya de la primera meitat del segle XX com la comparació amb la dels lul·listes catalans i mallorquins que els havien precedit en els inicis del mateix segle XX -significativament la darrera batussa dialèctica, només iniciada perquè la mort del seu protagonista, figura ben representativa d'aquell lul·lisme neoescolàstic, la tallà en sec, fou contra un ja madur Tomàs Carreras i Artau-. Per això, la *Historia de la filosofía española de los siglos XIII al XV*, és representativa d'aquella etapa del lul·lisme que en els Països Catalans va d'entorn el 1915 al decenni del 1950 i imposà de forma definitiva la serenitat i la serietat als estudis lul·lians (recordem que el *Raimund Lull* de Platzeck aparegué el 1962 i que després d'ell l'atenció s'aniria concentrant cada vegada més en els aspectes específicament 'artístics' —lògics, combinatoris, i computerístics— o en els específicament literaris).

Però la raó de la validesa actual d'aquell estudi rau en la seva completesa, en el fet que tant resumeix la biografia, com exposa els diversos capítols del pensament lul·lià, anant de la lògica i de l',art' fins a la moral i la mística. Aquest sentit de globalitat del lul·lisme, que sembla haver-se allunyat de les perspectives d'alguns lul·listes dels darrers decennis, és allò que explica la vigència tothora actual d'aquestes pàgines, en relació a les quals anys després, Erhard W. Platzeck explicà encara més la vinculació de les diverses parts del pensament lul·lià a la seva combinatòria, és a dir, a l',art'.

* * *

Però aquesta no és una pura reproducció facsimilar dels dos volums publicats per primera vegada fa una seixantena d'anys i per això intròpables. El responsable de l'edició, el prof. Pere Lluís i Font, ha procurat que els nous lectors fossin informats de les aportacions fetes a les seccions principals d'aquella obra després de la seva aparició; aquest és l'objectiu de la setantena de pàgines inicials, signades (en estricte ordre alfabètic) pels professors Lluís, Jaume Mensa, Jaume de Puig i Josep M. Ruiz Simon.

El primer, després de resumir la biografia dels dos germans i de recordar l'ocasió que els decidí a escriure la *Filosofia cristiana de los siglos XIII al XV*, s'associa a Miquel Batllori en considerar que és el llibre «primer que hauria de llegir tothom que desitgi avançar en els estudis lul·lians» (10), raó decisiva a l'hora de decidir-ne la reedició, amb unes pàgines inicials on el lector troba «una presentació de l'evolució de la investigació posterior a l'obra dels Carreras, amb una certa apreciació qualitativa» (11).

Per als temps posteriors a la *Historia...* dels germans Carreras, el prof. Ruiz Simon considera que la publicació del catàleg d'obres lul·lianes (I, 285-334) col·locà al mig del camp de recerca una torre des de la qual hom pogué assaltar el pensament de Ramon Llull; el fet bàsic hauria estat l'empresa de l'edició crítica de les *Raimundi Lulli Opera Latina*, iniciada el 1959, començant per les dels darrers anys de Llull; aquells texts clarificaren la posició lul·liana en relació a l'averroisme, als nous mètodes d'argumentació lògica i a l'homilètica (14); la represa de les edicions d'obres catalanes posà en un cert primer pla d'actualitat el tema de l',affatus' (16); i si d'una banda els «Estudios Lulianos» des del 1957, les *Obres essencials* i els estudis de Miquel Batllori i Eusebi Colomer, d'Erhard W. Platzeck i d'Armand Llinarès feien noves aportacions en línia de continuïtat, Frances Yates el 1954 i Robert Pring-Mill tres anys després representaven una alternativa en insistir en les bases cosmològiques de les primers versions de l',ars' lul·liana, obrint una línia que ha estat seguida sobretot a Itàlia (20-22); les aportacions dels darrers decennis (Jordi Gayà, Jocelyn N. Hillgarth, Lluís Sala i Molins, Dominique Urvoay) desemboquen en Anthony Bonner, el catàleg i antologia del qual han ampliat la projecció geogràfica del lul·lisme. La gran assignatura pendent seria la de col·locar Ramon Llull dins la història de la filosofia (22-26).

Jaume Mensa presenta les novetats en l'estudi d'Arnau de Vilanova dels seixanta anys posteriors a l'obra de Tomàs i Joaquim Carreras a base de l'esquema generacional proposat per Francesco Santi en aquestes pàgines (II (1983), 371-395); la terça generació, la dels anys 1940-1970 (Joaquim

Carreras, Miquel Batllori, Raoul Manselli, Eusebi Colomer i per a les obres mèdiques, José Antonio Paniagua) empenqué la publicació de les obres, en primer lloc les catalanes (1947) i després programà l'edició de tota l'obra espiritual sota l'ègida de l'Institut d'Estudis Catalans i de l'Union Académique Internationale; de fet però, l'única obra apareguda no ha estat acceptada com a autèntica; també empenqué l'edició de les obres mèdiques en edicions crítiques, de les quals han sortit onze fascicles dins la col·lecció *Arnaldi de Villanova Opera medica omnia* (AVOMO) (32).

La quarta generació ha seguit publicant les edicions mèdiques acabades d'esmentar n'ha subratllat el sentit d'ésser vehicle de la teoria galènica dels humors amb la qual explica tant la situació de salut com la de malaltia i, quant a les obres religioses, ha aportat nous manuscrits, amb la consegüent descoberta d'obres abans donades per perdudes, n'ha editat críticament algunes i transcrit d'altres i, sobretot, amb la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», ha plantejat en tota la seva extensió, és a dir, tant per als escrits de tema religiós com als mèdics i als alquímics, el problema crític de l'autenticitat de les obres arnaldianes i àdhuc (cosa que l'autor sembla oblidar), el 1998 ell mateix ens ha obsequiat amb una tesi doctoral en la qual analitzava la dinàmica de les argumentacions emprada per Arnau de Vilanova en la literatura apocalíptica polèmica dels anys 1302-1305. Tot això ha conduït a esbossar una nova figura del nostre gran metge, en la qual és més fàcil de veure el sentit del seu missatge asceticoapocalíptic i més visible la coherència de la doble dedicació de metge i de capdavanter espiritual en la seva personalitat (38). L'apartat d'Arnau de Vilanova es clou amb la llista d'obres, tal com la podem conèixer en aquest moment.

Jaume de Puig resumeix l'estat actual dels coneixements sobre la primerenca evolució de lul·lisme i arnaldisme medievals, començant per assenyalar el fet que les dificultats ambientals conduïren a una defensa conjunta i, doncs, a entrellaçar herències que en llurs capdavanter ocupaven posicions pràcticament antagòniques (43-46); l'arnaldisme valencià de segona generació, en efecte, es trobà en la necessitat de reaccionar contra la *Sentència antiarnaldiana de Tarragona* del 1316, lligà la seva sort amb la dels grups espirituals i per aquest camí es convertí en víctima de la inquisició (47-50). Llull, en canvi, hauria tingut continuïtat tant a París (Hilgarth) com en tota Europa, començant pel camí que des de Mallorca a través de València escampà el lul·lisme per tota la Península Ibèrica (54-55), i fou literàriament actiu des dels texts valencians dels tres dècennis 1310-1330 fins a la campanya barcelonina puríssima dels anys 1415-1432; dins aquesta vitalitat s'empelta l'atac furibund de Nicolau Eimeric, el coneixement del qual és una de les grans aportacions dels darrers anys, i en particular del mateix Jaume de Puig (56). Les darreres pàgines resumeixen les aportacions recents sobre el primitiu lul·lisme italià (o de les regions meridionals de l'Imperi) (57-58).

El mateix Jaume de Puig és protagonista gairebé exclusiu del darrer apartat, el dedicat a Ramon Sibiuda, després que el 1966 Friedrich Stegmüller havia publicat una nova edició de la darrera feta a Alemanya el 1852, completada amb una mostra d'edició crítica de la secció inicial sobre la base de la quinzena de manuscrits coneguts en aquell moment; tres anys després començaven d'aparèixer els primers estudis sobre el pensament de Sibiuda, en el qual de Puig veu el triple influx de Ramon Llull, de l'antilul·lisme de Nicolau Eimeric, i de la *Sentència definitiva* del 1419, sense que sigui clar si també hi influí la decisió de Jean Gerson de tancar les portes de l'Estudi de París al lul·lisme (60-61): fos, però, la que fos la influència directa de Gerson damunt Sibiuda, aquest de fet assumeix les observacions d'aquell sobre el lul·lisme: no utilitzar el vocabulari específic de l',art' i atansar la doctrina lul·liana a la dels grans teòlegs del segle XIII; i ho fa reduint les pretensions de les ,rationes necessariae' i reconduint la ,scientia' a una ,sapientia christiana', retornant així a una teologia molt més tradicional.

Cal precisar conceptes sibiudians bàsics com ,experiència' (informació acrítica rebuda de testimonis) i ,scientia' (conjunt d'estratègies que presenten la saviesa cristiana en la seva totalitat). No tenir-ho en compte equival a enfortir les dificultats d'entendre Sibiuda, tal com ho demostren les lectures independents del *Pròleg*, quan, integrades en el conjunt de l'obra, indiquen «que només hi ha veritable comprensió de la naturalesa des de la gràcia i la revelació cristianes» (64), car, tot i que nombre d'elements indueixin a pensar el contrari, el *Liber creaturarum* és un llibre de teologia, i no precisament ,natural', ans de línia augustiniana entorn d'un centre que és el tema de l'amor.

Hem arribat a l'antropologia, en la qual la realitat de la naturalesa desemboca en l'home i aquest s'enlaira a Déu: «Posant en el primer pla del seu interès especulatiu el tema de l'home, i estudiant-lo d'acord amb l'ensenyament de la fe, Sibiuda obria la porta a una discussió racional, amb la intenció de mostrar i d'evidenciar la intel·ligibilitat i coherència d'allò que Déu revela» (65); només dins aquest bloc és possible d'individuï un conjunt d'opcions i d'orientacions pròpiament filosòfiques. Dins l'antropologia Sibiuda dibuixa una norma de vida que pacifiqui la voluntat orientant-la al seu últim fi i que ordeni el pensament amb un sistema de veritats superiors a tot dubte (66), i així, la tasca del filòsof consisteix menys a fer saber que a fer desitjar, car la unitat fonamental de la doctrina sibiudiana rau més en l'amor que en el coneixement (66-67). L'originalitat de Sibiuda respecte de Llull no rau només en la radicalitat de l'antropocentrisme sibiudà, ans en el fet que aquest sembla haver pres en el pensament de Sibiuda el lloc que ocupa l'ars en el de Llull (68).

* * *

Si l'editor Pere Lluís i Font havia intentat amb la present edició de posar a les mans de nous possibles lectors una obra esgotada temps ha, i completada amb pàgines que els permetin d'informar-se d'allò que ha enriquit durant els darrers seixanta anys els tres punts centrals de l'estudi dels Carreras i Artau (Llull i lul·lisme, Arnau i arnaldisme i Ramon Sibiuda), val a dir que aquell objectiu ha estat plenament assumit, perquè en les pàgines inicials el possible lector pot informar-se de l'estat actual de les investigacions en els tres camps; més encara, no crec equivocar-me en considerar que les pàgines dedicades per Jaume de Puig a Sibiuda són com una síntesi de primera mà d'allò que anys de treball li han permès de descobrir en el *Liber creaturarum*.

A l'editor, doncs, als tres col·laboradors, i a les institucions públiques que han fet possible aquesta nova edició, les més grans i cordials gràcies.

Josep Perarnau

Raimundi LULLI *Opera latina 92-96 in civitate Maioricensi anno MCCC composita* edidit Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CXII. Raimundi Lulli Opera Latina, XXI), Turnhout, Brepols 2000, XXXVIII i 424 pp.

Amb un retard d'uns dos anys (cal suposar que l'actual volum CXII del Corpus Christianorum havia d'aparèixer abans dels volums CXIV i CXV, ambdós publicats el 1998), arriba a les mans dels lectors aquest volum XXI de les *Raimundi Lulli opera latina*, que, com els de la mateixa sèrie, després de les pàgines preliminars de naturalesa en general més aviat tècnica, numerades amb xifres romanes, ofereix a l'estudiós el text, amb el corresponent aparat crític, de quatre llibres de Ramon Llull; *Liber de Est Dei* (28-58), *Liber de cognitione Dei* (70-116), *Liber de homine* (152-301) i *Liber de Deo* (322-403), amb les respectives pàgines introductòries; sembla que n'hi havia d'haver un cinquè, l'*Applicatio artis generalis*, ací reduïda a una *Nota sobre la Applicatio artis generalis* (407-409). Tot el conjunt és completat amb tres taules: de llocs bíblics, d'antropònims i d'obres lul·lianes (411-416).

El lector ja s'ha donat que els quatre texts d'aquest volum giren entorn els temes fonamentals de la reflexió occidental, tant en filosofia com en teologia: Déu i l'home. És, doncs, particularment benvingut un llibre que dona en les seves pàgines la possibilitat d'endinsar-se en el nucli doctrinal bàsic també del pensament lul·lià. El *Liber de est Dei*, en efecte, del 1300, és d'un interès que diria excepcional, ni que només sigui per aquestes raons: deixa ben clar que amb els seus raonaments, Llull de cap manera no pretén ni d'arribar ell ni de conduir ningú no sols a la comprensió de Déu (29/28), advertiment que repetiria nombre de vegades durant la seva vida apostòlica, ans només a una 'cognitio(nem)' (29, lín. 30. 31 i 39); sí, en canvi, a un tal coneixement de Déu, que coincideixi amb la doctrina cristiana de Déu UniTri, encara que, per no tancar de bell antuvi l'accés a l'atenció dels sarraïns, no en parli explícitament, ans només de forma implícita

(29/39-40); el punt de partida és (o és molt semblant a) la figura A de l'Art' (31/4-7), el procés del raonament no és purament intel·lectual, ans efecte de la sinèrgia de la raó humana amb les altres potències de l'home i amb la gràcia de Déu (31/15-17); i que el resultat de la dinàmica anterior no és automàtic, ans ha de comptar amb un 'consentiment' del possible interessat, ací un sarraí (30/47); vuit anys més tard, en reconstruir a Pisa les discussions amb el (real o suposat) Hamar/Homer de Bugia, Llull es trobaria en una situació inesperada, car aquest no estava pas d'acord, almenys en un primer moment, en una teologia de Déu identificable amb la figura A (RLOL XXII (1998), 174-175), de la qual les pàgines dedicades al primer mode de la primera part són, si no una explicació sí una aplicació (31-37); hi estigué d'acord després? Deu ésser impossible de saber, car la disputa amb Hamar és vuit anys posterior al text que ens ocupa. Aquest no és el moment d'aprofundir en el tema, que no sols és teòricament bàsic per a un diàleg (possible?) amb l'Islam, ans també per a la comprensió de la trajectòria íntima de Llull.

De tota manera, la referència a Hamar (que no manca en l'editor: 8-9, encara que li atribueix, contra el text de la *Disputatio*, una 'base doctrinal comú': 8, quan en realitat hi ha entre la idea de Déu de Hamar i la de Llull l'abisme de la transcendència absoluta, en virtut de la qual el sarraí no admet que la majoria de les 'dignitats' lul·lianes [anomenades per ell 'qualitates', en contraposició de les set 'conditiones', aquestes sí reconegudes essencials i capacitades per a la 'conversió' lògica: 'Deus est Ens necessarium' i 'Ens necessarium est Deus'] siguin considerades essencials a un Déu que es trobaria en un pla pràcticament inaccessible, 'dignitats' que per contra Hamar redueix a mitjans 'ut Deus cum ipsis agat in creaturis'). Per part de Llull hi ha hagut l'intent constant tant d'emprar ell com de fer acceptar per l'interlocutor la vàlida dialèctica de la figura A o de les 'dignitats' i de llur dinamisme, però això no vol dir que ell mateix no vegés que les dues posicions no acabaven d'encaixar.

Dic això perquè tinc la impressió que la importància del *Liber de Est Dei* rau en ésser un intent per a trobar un punt comú acceptat o almenys acceptable per ambdues parts, la sarraïna i la cristiana) en la màxima profunditat de l'ésser. Hom es pot preguntar per què el dit intent és escrit a Mallorca el 1300, quan, si mirem la biografia de Ramon Llull, el darrer contacte amb sarraïns, almenys el d'alguna forma documentat, degué realitzar-se feia molt poc a Barcelona, on acabava de rebre de Jaume II el permís per a 'disputar amb sarraïns i jueus'. És que allí o en arribar a Mallorca el 1300 s'afanyà (cosa connatural en ell i, doncs, versemblant) a cercar el contacte doctrinal amb els sarraïns mallorquins, amb els quals podia mantenir una confrontació, ara sense el perill que li apliquessin la pena de mort, i es trobà amb una teologia musulmana que al cap de pocs anys també li seria contraposada per Hamar a Bugia?

Fos la que fos la realitat que explica la composició d'aquest escrit a Mallorca el 1300, el cert és que, si no m'erro, la significació doctrinal del mateix és aquesta: per molt que hom maldi a insistir en la transcendència inaccessible de Déu, per molt que hom negui que la 'bonitas' i les altres dignitats entrin en la definició de Déu, ningú no pot negar que d'una manera o altra Déu 'És' i 'És' en el grau o altura màxima i suprema. Ací hi hauria una nova versió del punt de trobada entre les tres teologies monoteïstes més familiars a Ramon Llull, o les d'altres infidels possibles.

El *Liber de cognitione Dei* podria tenir un sentit molt especial: en el pròleg Llull diu clarament que ja se sent al final de la vida ('processum huius libri, quem facimus in ultimis diebus nostris': 71/30-31: com que se li estava morint Miramar, considerava que ja no tenia sentit seguir vivint i que ell acompanyaria el seu estudi?) i per això almenys hom es pot preguntar si aquestes pàgines no eren com el testament teològic. Val a dir que, si hom el compara amb el títol anterior, el planteig o punt de partida ha canviat profundament, no però l'objectiu: també ací hi ha una exposició de la seva doctrina teològica a base de les dignitats de la figura A, aquesta vegada completades amb els principis relatiu; també ací l'objectiu és convèncer jueus i sarraïns que Déu és Uní-Trinitat, però de sotamà, sense ensenyar les cartes, ans deixant parlar només la dinàmica de la realitat divina 'secundum suam essentiam, suas dignitates et suas operationes', és a dir, mitjançant l'anàlisi de 'l'actus purus' que comporta els tres moments d'actiu, actuar i passiu. Però si en el *Liber de Est Dei*, també Llull fa referència a les 'conditionibus... sine quibus (deus) esse non posset et cum istis (conditionibus) procedere proponimus...' (31, líns. 13-15) en un context pròxim a la doctrina de la transcendència absoluta ('...maior distantia, quae esse possit, est inter tale est, quod habet ante dictas conditiones...'), doctrina que uns quants anys més tard tornaria a ésser for-

mulada per Hamar, en el *De cognitione*, en canvi, tornem als principis lul·lians en llur totalitat, absoluts o dignitats, i relatius sense possibilitat de confusió, tal com hom pot llegir en la pàgina 70, línies 14-18.

Recentment Theodor W. Köhler ha galejada l'antropologia lul·liana pel fet d'anar destinada no pas només a universitaris, ans a tothom, extrem confirmat en la introducció del *Liber de homine* d'aquest volum (152-153: 'omnis homo intelligere poterit'), i pel d'haver elaborada una síntesi doctrinal en la qual entra el dinamisme de l'actuació, de l'agere', extrem elemental en doctrina lul·liana. D'altra banda, no deu ésser gaire normal que un text d'antropologia dediqui la seva segona part al tema de la mort i la tercera a la pregària en forma d'un conjunt d'oracions per a situacions diverses (203/30-32).

La darrera de les obres publicades en aquest volum és un *Liber de Deo*, del qual la primera cosa que es pot dir és que fou molt més copiat que els altres dos dedicats al mateix tema, més de tres vegades més que el primer dels editats en aquest llibre i gairebé sis vegades més que el segon; i això sol ja obliga a fer-lo objecte de major atenció.

La lectura del *Liber de Deo* deixa la impressió d'ésser el resultat d'un treball pedagògic, amb el qual Ramon Llull, partint dels seus principis tant absoluts com relatius i de les regles (324, línies 26-35), intentava de fixar progressivament i pas per pas en la ment del lector (o potser abans en la de l'oient o del deixeble) el concepte cristià (o lul·lià) de Déu, seguint uns passos que el mateix autor explicita en la pàgina 330-331 del volum que ens ocupa, línies 122-129: a) és necessari que existeixi un ésser, que posseeixi les 'dignitats' en grau suprem; b) que aquestes dignitats 'es converteixin' les unes amb les altres; c) i que també 'es converteixin' entre ells els actes de les dignitats esmentades, d) que també han d'ésser supremes.

El *Liber de Deo* té també text català i la comparació amb el llatí suscita algun interrogant que no és pas favorable a la versió llatina i que per ventura no ajuda pas a copsar la dinàmica expositiva de Ramon Llull; llegim, en efecte, en la pàgina 337, 2, línia 1: «1. Deus est illa unitas, quae sui ipsius est plena»; sembla estrany aquest genitiu, que, si no entenc malament, presentaria Déu com un recipient ple no pas d'ell mateix, ans de la seva unitat; davant l'estranyesa, veig que l'aparat crític em permet de saber que quatre almenys dels manuscrits, els copistes dels quals, segurament també estranyats per aquell genitiu en femení, escriviren 'sui ipsius'; i també veig que el text català diu «de si metexa» i que aquesta és la grafia consignada 'passim'; i aleshores m'adono que quan la versió llatina ha hagut d'oferir un terme de comparació, positiu o negatiu, s'ha acostat al català, com fa immediatament en les línies 4-5: «unitas angeli, quae non est plena suae ipsius, in quantum angelus DE SUA ESSENTIA non unit»; o encara: «unitas Dei est suae ipsius plena, in quantum habet naturam unientis, unibilis et uniendi DE TOTA SUA ESSENTIA...» (338, lín. 13-14; els casos). És a dir, el text realment original, més encara el pensament de Ramon Llull, col·locava un ablatiu amb 'de' allà on una almenys de les traduccions i l'editor del volum actual ens regalen un genitiu que certament no salva el sentit de realitat que neix infinitament d'ella mateixa, del fons més profund del seu ésser.

* * *

Dissortadament, la collita de grafies estranyes, que es presenten espontàniament sense que hom hagi de perdre ni un segon a cercar-les, i troba entrebancant-lo en la lectura de les pàgines que ens ocupen, és de bon tros excessiva, sobretot tenint en compte que se li presenten dins una col·lecció i una edició que, si no m'erro, vol passar com a modèlica.

Heus-ne la demostració (amb el benentès que de cap manera no pretenc presentar una llista exhaustiva): 44/70-71: amare amare < amare; 96/38-39: 96/38-39: finitus... infinitum < finitus... infinitus; 101/29: magnam... finem < magnum... finem (masculí, com en 102/51-52: magni finis); 115/42: per quid < per quod; 173/206; 184/74: formam, corporis < formam corporis; 192/211: quodquidem < quod quidem; 197/48 i 51: partis < panis; 198/82-83: eleemosynam < eleemosynam (cal suposar que tots els exemplars donen la primera grafia, car l'aparat crític no assenyala cap variant; cf. 230/387: eleemosynam); 207/82: rederent < redderent (altra vegada: cap còpia manuscrita no és correcta?); 232/401: peccatore intellectum < peccatore intellectu (com 'peccatrice memoria' i 'peccatrice uoluntate', 242/400-402); 233/415; paruuum < paruum

(contraposició amb ,multum'); 245/803: gestium < gestuum; 255/1081: uerecundiam < uerecundiam (cf. líns. 1084-1085); 255/1087: uellet < uellet.; 260/1249-1250: Deum, qui te creauit et qui est bonum, aeternum et infinitum < Deum, qui te creauit et qui est bonus, aeternus et infinitus (el subjecte de l'oració de ,sum' és ,qui' (nominatiu de ,qui/que/quod' i per tant nominatiu, singular, masculí), amb el qual han de concordar els adjectius en gènere, nombre i cas); 260/1252: et tu ipsum < et tu ipse; 265/1378: dicendo < docendo; 270/1512: moriretur < moretur; 282/326: uulnem < uulnera (i en plural, perquè ,emiserunt'); 286/467: de uostra condemnationem < de uestra condemnatione; 289/585: quilibet < cuilibet; 320/H: Vic (Gerona) < Vic (Barcelona); 347/16-17: actus, quod < actus, quem. En un altre ordre de coses: la referència a ,ATCA' (X, nota 7), que significa, si tal sigla, repetida almenys a la pàgina XXXI V, no es troba en la pàgina XXXIII, que és on el possible lector l'hauria de trobar?

No sé si es tracta de faltes o de ,lectiones difficiliore'; en cas que fossin això darrer, caldria que ho demostrés qui ho afirma i per aquesta raó, mentre no siguin publicades les reproduccions dels manuscrits que porten les tals ,lectiones', les haurem de considerar pures i simples i massa nombroses faltes. I en el cas que el recurs als manuscrits demostrés les dites ,lectiones', sorgiria una incoherència editorial com aquesta: a què ve tanta fidelitat a la grafia, fins i tot equivocada, en una edició que vol donar un text ,normalitzat' com el que tenim davant els ulls, intent de ,normalització' que es manifesta en el fet d'introduir diftongs ,ae' a balquena (,quae' per ,que', ,aeternitas' per ,eternitas' i un etcètera que seria inacabable), diftongs que certament no tenen a favor seu la grafia de cap manuscrit de la baixa edat mitjana?

Quant a la referència a l'article d'Isaac Vázquez Janeiro, esmentat, sembla que amb aprovació des del moment que hi és feta referència sense objeccions, en XXIX (Cf. XXVIII, P), l'autor s'hauria de preguntar i, segons quina sigui la seva resposta, aplicar-se allò que es digué d'aquell escrit en aquestes pàgines d'ATCA, XVIII (1999), 844-848.

Josep Perarnau

Raimundi LULLI *Opera latina 65 Arbor scientiae, Romae in festo sancti Michaelis archangeli anno MCCXCV incepta in ipsa urbe kalendis aprilibus anni MCCXCVI ad finem perducta*. Volumen I. Libri I-VII, Volumen II. Libri VIII-XV, Volumen III. Liber XVI. Edidit Pere VILLALBA VARNEDA (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, CLXXX A. Raimundi Lulli Opera Latina, XXIV), Turnhout, Brepols 2000, [X], 188*, 360 i [4] pp. i una làmina inicial en el primer volum; 361-830 pp. el segon; i 831-1438 pp. el tercer.

El sol fet de trobar-se-la al davant, aquesta obra suscita en el possible lector, també en el qui per obligació professional se l'ha de mirar amb ulls crítics, una primera impressió admirativa: salta per damunt la normalitat, tant del ,Corpus Christianorum' com de les *Raimundi Lulli opera latina*, on el normal és trobar volums que contenen més d'un títol, de manera que només en casos excepcionals com en l'esmentat ,Corpus' són els de les *Enarrationes in Psalmos* o *De civitate Dei* d'Agustí d'Hipona, una sola obra té més d'un volum; salta per damunt la normalitat el fet que l'edició del text és precedida per un estudi substantiu de l'obra, segurament el més ampli que mai li hagi estat dedicat; salta per damunt la normalitat pel fet que la nova composició tipogràfica ha donada més lluminositat a les pàgines; i salta per damunt la normalitat l'abundància de reproduccions de pàgines manuscrites del text dins els tres llibres i la novetat de la també abundància de fotografies de composicions artístiques dedicades al tema lul·lià de l'*Arbre de ciència*.

Aquesta edició s'enceta amb una llarga introducció dedicada al mateix *Arbor scientiae* i ja en el moment de passar el llindar, l'autor recorda la definició de l'obra que en els darreres temps ha estat la més repetida pels especialistes, la d'enciclopèdia (5-7), de la qual es distancia, després de recordar els altres autors que no hi estan d'acord (8-9).

Per la seva banda, l'autor, més que definir, dóna successius punts de referència: «...*Arborem scientiae* esse librorum librum..., ,bibliam' esse scientiarum aetatis auctoris, id est, ,encyclion'

doctrinarum omnium disciplinam, quas cum ‚Arte‘ lulliana aggredditur, ex generali idea ad particularem perveniendo, ita ut diuersae disciplinae, id est arbores, , quas liber continet, circularem conceptuum ordinem seruent, qui ex philosophia ad theologiam, et ex hac ad philosophiam, ducatur» (7*-8*), escrit per Lull amb la intenció de «clarum atque aculeum diuinarum rerum humanarumque fundamentum stabilire» (8*), en el qual «synthetice, perspicue, enucleate, artificioseque omnia scientiarum argumenta suae aetatis explicabit» (12*).

Amb encert l'autor dibuixa el marc en el qual es mogué Lull els anys en què treballava en el seu arbre, on recorda els esforços fets per a conjuntar l'objectiu de sempre (reforma de la cristianitat, conversió dels infidels) amb el clam popular de recuperació de Terra Santa després de la pèrdua de Sant Joan d'Acre; al final de tant d'esforç, isqueren *Descombort* i *Arbre de ciència*, ambdós nascuts trenta anys després que l'autor s'havia llençat a la vida apostòlica (9*-18*, en especial 14*: però Lull no envià ‚miserat‘) a Celestí V una *Petitio pro conuersione infidelium*, ans l'hi donà la *Petitio de Ramon a Celestí V per a la conversió dels infidels*: ATCA, I (1982), 9-46).

A partir d'ací l'autor exposa, servint-se de frases o petits fragments del mateix Lull, el sentit dels diversos elements que entren en el llibre, des de la metàfora de l'arbre amb l'estructura de tota l'obra (19*23*) fins a la significació de cada un dels seus setze arbres particulars (111-148) i a les qüestions (149*). Segueix la presentació dels manuscrits que l'han conservat (150*-166*), el més antic dels quals seria el de Venècia, BMarciana, Lat. III, 118 (167*), pres a base de l'actual edició (169*). Les darreres pàgines de l'estudi introductori recorden traduccions manuscrites i edicions d'aquest text lul·lià (172*-174*), també els esments que li han estat dedicats tant en altres obres del mateix Lull com en catàlegs lul·lians i en antics inventaris de biblioteques mallorquines (179*-181*), i finalment la llista d'abreviatures emprades (183*-188*), sense oblidar la ‚ratio editionis‘: «textum ut re uera ab auctore intentum parauimus, non secundum archetypum textum, cum ipse iam deprauatus esse posset. Ideoque loca, quae iam in archetypo corrupta uidentur, correcturis, in quantum fieri possunt, ex diuersis codicum lectionibus caute emendare conati sumus, regulis et dictamine editionis criticae obseruatis...» (176*).

No cal dir que el text de l'*Arbor scientiae* ocupa la major part dels tres volums (des del I, 1 al III, 1390). I havent esmerçat l'editor, tal com ja sabem, unes cent cinquanta pàgines a explicar-nos què és la dita obra lul·liana no puc ni pensar que jo pugui fer el mateix en l'espai d'una recensió. He, però, de dir que surto de la lectura amb la impressió que Ramon Lull intentà amb aquest llibre d'oferir una demostració: la que l'art era una eina capacitada a oferir una explicació unitària del món real (dic ‚real‘ en el sentit de la realitat que un cristià en el pas del segle XIII al XIV considerava única existent i constitutiva de l'univers); per això, començant per la constitució de la matèria més primitiva, podem seguir l'autor i veure'l aplicant la seva ‚art‘ als successius graons de l'ésser fins a arribar al mateix Déu UniTrí. Una altra qüestió és si reeixí a formular aquella visió unitària, que englobés de forma coherent dignitats lul·lianes transcendents, quatre elements del món material i realitats i doctrines cristianes. Un bon tema per a una gran recerca!

No és pas aquest el lloc d'emprendre-la. Direm només, per acabar, que el text del llibre es llegeix amb aquella satisfacció que produeix un camí pel qual hom pot caminar sense entrebancs, satisfacció que no és pas proporcionada gaire sovint en els nostres dies i, doncs, ha d'ésser cordialment avaluada i agraïda a l'editor. Ultra el text, el lector té a disposició un ampli aparat crític i algunes indicacions sobre fonts. Però a fi que aquesta valoració tan positiva no sigui considerada acrítica, indicaré algunes de les grafies que sí m'han entrebancat en la introducció de l'editor: ‚initiale scopum‘ (10*, lín. 12: és neutre ‚scopus‘? El meu diccionari només el fa masculí); ‚profiterere‘ per ‚proficere‘ (17*, núm. 13, lín. 1); ‚ad tres capitula‘ per ‚ad tria capitula‘ (18*, núm. 18, línia penúltima). Puc dir que a mi les reproduccions artístiques (la vàlua, sobretot artística, de les quals no puc pas tenir la pretensió de discutir) no m'han semblat adients a una edició crítica? Si realment contribuïssin a la comprensió de l'obra, segurament ho serien en una edició escolar, però aquest no és el cas.

En situacions semblants és acostumat de dir que aquestes minses observacions no devaluen l'estimació, a la qual els tres volums es fan mereixedors, cosa que ací és plenament veritat. Per això la darrera paraula no pot ésser altra que la d'‚enhorabona‘ per semblant obra!

Josep Perarnau

Lletres reials a la ciutat de Girona (1293-1515). Estudi i edició a cura de M. Josepa ARNALL I JUAN (Diplomataris, 22 i 23; Col·lecció Documents de l'Arxiu municipal, 4-5), Barcelona i Girona, Fundació Noguera i Ajuntament de Girona 2000, Volum I, pp. 1-522; Volum II, pp. 523-1022.

A diferència dels volums de la Fundació Noguera dedicats a edicions documentals, el conjunt d'aquests dos no presenta estructura de trilogia, ans només de bipartició: trobem, en efecte, en la part introductòria dos estudis, un de la prof. Maria Josepa Arnall, ell sol equivalent a un llibre (17-161), i un, considerat annex, del prof. Pere-Enric Barreda (163-199), ambdós enriquets amb la corresponent bibliografia (153-160 i 200-202, respectivament).

La prof. Arnall, ens ofereix no res menys que un tractat de diplomàtica, amb la seva anàlisi de tots els extrems d'un document oficial català a les darreries de l'edat mitjana, amb l'avantatge pedagògic que l'exposició no és abstracta ni abstrusa, ans sempre aplicada a la documentació dels dos volums, de la qual aplega en cada cas les fórmules concretes. Per la seva banda, el prof. Barreda ens gratifica amb l'anàlisi del 'stilus curie', elaborat per a lligar tots els caps jurídics que cal assegurar en un document oficial.

No cal dir, però, que el gran present que els autors i la Fundació Noguera fan al possible lector i a les biblioteques d'aquest país o de fora (i en lloc preminent el fa la prof. Arnall, damunt les espatlles de la qual deu haver recaigut la feina de transcriure i de publicar els dos volums) és el text dels set-cents documents, datats entre el 1293 i el 1515, en els quals no sols és possible de resseguir a la menuda la problemàtica ciutadana de cada dia, per a la solució de la qual sovint calia recórrer a l'autoritat reial (aquest aspecte és indefugible per al coneixement de la història de la ciutat de Girona en la Baixa Edat Mitjana), ans conté, més que una informació, una lliçó sobre la trajectòria general del país durant aquells dos segles.

Deixem constància que, en allò que toca el segle XIV, la Pesta Negra assenyala amb el màxim de claredat possible la línia que separa l'abans i el després d'aquell immens tràngol; n'hi ha prou d'adonar-se que la vida s'aturà, també per als qui no hi sucumbiren, tal com demostra el tall de tretze mesos sense ni una lletra entre el 7 de juny del 1348 i el 18 de juliol del 1349 (374-376); assenyalem, encara, a major abundament, que aquell 18 de juliol, fent referència a la «*ingens ac terribilis mortalitas gencium ac pestilencialis*» (377), el rei n'assenyala una primera repercussió: els menestrals es fan valdre l'ésser pocs els sobreviscuts per exigir més bona paga, in quadruplo seu quintuplo et ultra'.

Abans de la Pesta Negra, assistim a una fluència de vida, en la qual els afers es resolen de forma mai traumàtica i que fins i tot permet de parar atenció a detalls personals, com que Jaume II era fredolíc ((219/17); i els documents ens col·loquen davant els ulls com dues constants en la posició reial envers la ciutat de Girona: la defensa de les prerrogatives reials davant els intents de nobles i noblets, que se'ls volien apropiari després d'haver-ne comprada una explotació temporal, segurament en els moments agònics de la Croada contra Catalunya; i la confluència d'autoritat reial i interessos ciutadans a favor d'aquests; hom surt de la lectura de moltes d'aquestes pàgines amb el convenciment que, per la raó que fos, el rei era el primer interessat a enfortir i si cal ampliar les prerrogatives de la ciutat de Girona. Remarquem en aquells moments (any 1329) una com definició de Catalunya: «*totam Cathaloni[am] seu comitatum Barchinone*» (226/34/2).

Immediatament després de la Pesta Negra sembla com si tots els dimonis de l'infern s'haguessin abalançat damunt al país, damunt cada una de les seves poblacions i damunt cada un dels seus habitants, encara no refets de la pandèmia acabada de sofrir, que de tant en tant repetiria els seus cops (el 1362: 478/263): arribaren mals anys de collites miserables (el 1363: 492/276; i encara 493/278; 502-504/289); guerres per mar amb Gènova i per terra a Sardenya (389/175; 405/191; intercanvi de presoners: 410-412/197-198; Tossa en resultà destruïda); guerres per mar i per terra per a la reintegració directa dels comtats i de les Illes Balears a Catalunya; interminables guerres per mar i per terra amb el rei de Castella, Pedro el Cruel (433/220; 435/222; 442/228; 444/230; 448/234); àdhuc estat d'alerta (els murs de moltes poblacions, que ara admirem, hagueren d'ésser construïts en aquells moments d'angoixa) davant les Companyies d'aventura introduïdes en el país a fi de defensar-lo contra Castella (464/249; 465/250; 472/257; 475/360; 477/262; 487/271), fins al punt que el 1362 calgué invocar el remei extrem de l'usatge

Princeps namque (468/253). Les males anyades exigien la compra i importació de gra, i les guerres foren una autèntica sangonella econòmica que dessagnà regnes i terres de la Corona fins a l'extenuació. I aquestes pàgines ens col·loquen davant els ulls la manera concreta com aquests grans problemes i perills requeien damunt una ciutat i els seus ciutadans en tangible forma d'impostos cada vegada més ofegadors (402/189 i 190; 416-7/203; 418/305), ni que es tractés d'urgències d'autodefensa com el reforçament dels murs de Girona, punt entorn al qual calgué insistir massa vegades l'any 1361 i següents (465/250; 472/257; 475/260; 477/262; 487/271).

El 1380 pogué semblar per un moment que la maltempada s'havia acabat, car la mateixa casa reial podia pensar a redimir les jurisdiccions alienades, amb la intenció que els diners de la redempció s'esmercessin a extingir censals i violaris (577/338); la realitat, però, introduí de fet nova presència de gents d'armes estrangeres, que obligaren a elevar i enfortir els murs de la ciutat, amb noves imposicions de censals (609-625/365-377), els quals cresqueren fins a tal punt que ni totes les entrades de les imposicions de la ciutat abastaven a pagar-los (643/396); afegim-hi el pogrom del 1391 contra els jueus (622-628/379-380) i noves guerres a Sicília (628/389) i a Sardenya (636/389 i 639/392). I així arribaria l'interregne dels anys 1410-1412, durant el qual, com és obvi, manquen els documents reials.

Després manarien els Trastámara i la primera constatació és que les lletres reials no sols són molt més escasses, ans han pres un dring que fins aleshores no havien tingut; tot just començada la nova dinastia, el primogènit Alfons veia elevada la seva categoria en passar de duc a príncep de Girona (700/444) i la nova reina Maria, muller seva, en una lletra oficial 'prega i encomana' als jurats de Girona de donar al seu sobrecoc, tramès a l'efecte, una vaixela de plata promesa al rei (701/446); la mateixa reina, uns quants anys després, exigia que la ciutat li fes obrar cambres reials a Sant Francesc de Girona amb motiu de la seva visita (807-810/531-534); la mateixa reina fundava un convent de clarisses a València, però volia que el paguessin les ciutats (779/508; 805/529). El seu marit, el rei Alfons, absent a Nàpols, on havia tingut filles il·legítimes, exigia el tribut del maridatge per al casori d'aquestes (819-821/542-544). Afegim-hi les eixides de to de la política de Joan II en relació a la ciutat imposant la insaculació d'algun nom concret (862/584), i envers el primogènit Carles de Viana (863/585), i no ens estranyarà que la situació econòmica s'acostés a la fallida i que les sobrecàrregues dels deutes estiguessin portant el país a la despoblació (864/586).

Mentrestant, arribava al màxim la lluita entorn els pagesos de remença, sobre la qual no manquen també ací intervencions del poder reial, favorables, fins que els remences es llencen a plantar cartells (868/590-592; 918/633; 927/641; 929/643; 934/648; 938/651). El 1445 s'havien publicat nous capítols i ordinacions per a l'elecció dels jurats (777/506) i dos anys després la corona determinava que el mostassaf de Girona tindria jurisdicció damunt tot el territori de la vegueria (793/520). Els anys del Concili de Basilea hom arribà a esperar que aquella assemblea solucionaria el problema teòric de l'usura (766/499-500); i en el punt de les relacions amb l'Església, el 1457 una executòria reial exigia el 'placet regium' previ a la presa de possessió del bisbe de Girona (855/577);

Els darrers temps tenen coloració bèl·lica, no sols perquè es fa present la croada darrera contra Granada (934/646), ans també perquè contingents militars passen per Girona en direcció als comtats del nord de Catalunya (951/664-665) i la corona demana la tramesa urgent de treballadors per a acabar l'obra de Salses', és a dir, la del Castell (964/676). Però hi ha un fet nou, desficiador: tot just començat el segle XVI, hom detecta crims comesos per malfactors disfressats (962/675), en particular segrest i extorsió de mercaders: per a la detenció dels segrestadors la corona es veu impotent, si les autoritats municipals no col·laboren en la captura; potser per aquesta situació, ningú no vol acceptar el càrrec de veguer de Girona (988/695).

No cal dir que la immensa majoria d'aquestes set-centes lletres és escrita en llatí o en català; però el castellà, que ha anat tenint presència esporàdica des del 1489 (929/644), a l'acabament sembla predominar, car tres dels cinc documents darrers són en castellà i els dos altres en llatí (990-994/696-700). Un almenys dels mots catalans és present però no documentat en el *Diccionari Alcover-Moll*, el de ,terol, -s' (bola buida per a sortejar), que amb aquest sentit es troba el 1481 = «dicti redolini sive ,terols' extrahantur de dicta bursa» (910/626/13); ,entrelís' és documentat en el dit diccionari el 1437, en les nostres pàgines del 1332: «quedam quantitas panni de

lino et d'entrelís» (258/57/2); en la pàgina 261, del 1333, trobem cinc vegades ,les nedies', ja documentades el 1324; la mateixa pàgina empra una vegada ,nadilles', que el diccionari només documenta el 1403. No cal dir que en comparació a les transcripcions llatines que darrerament som condemnats a sofrir, les d'aquests dos volums donen la satisfacció que proporciona la lectura de textos correctes; només en casos esporàdics el lector ha restat amb qualque dubte de lectura alternativa, com és l',imperi' de 240/39/10 (impeti?) o ,imposu' (254/53/7); en algun altre cas no sembla difícil d'assenyalar la lectura alternativa i segurament encertada: ,hinc' en comptes de ,huic' a 300/95/12 i ,vobis' per ,nobis' dues línies més avall; o ,jnich = inich' per ,juich' a 442/228/6; no cal dir que aquestes i d'altres possibles menudències en res no invaliden el tan positiu judici que mereix aquesta edició; només esperonen l'autora a obsequiar-nos en el futur amb obres encara millors.

P. S. Dissortadament, aquestes obres encara millors, amb l'auguri de les quals arribava el punt final de la recensió precedent, ja seran impossibles, car en el moment en què les pàgines presents entraven a impremta arribava i ens colpia la notícia del traspàs de la prof. Maria Josepa Arnall i Juan, en plena maduresa d'edat i de prestigi. Que aquestes línies afegides a correueta serveixin de record d'ella i de conhort a la família.

Josep Perarnau

Jocelyn N. HILLGARTH, *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família* (Col·lecció Blaquerna (I), 1), Barcelona i Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona i Universitat de les Illes Balears 2001, 106 pp.

No cal dir com n'és de benvingut aquest recull de documentació lul·liana, relativa, tal com diu el sotstítol, tant a la persona com a la família de Ramon Llull.

En les seves cent-sis pàgines trobem un tríptic format per la introducció (7-17), el cos del recull, que transcriu o almenys fa referència a cinquanta-un documents, datats entre el 1232 i el 1315 (18-100) i la taula única onomàstica, toponímica i d'obres citades (101-105).

La introducció comença recordant els documents o dades que en segles anteriors havien estat considerats provatoris i ara s'han demostrat falsos; segueix l'examen dels d'autenticitat dubtosa o almenys discutida (7-10), perquè tal com diu l'autor el present aplec inclou «només documents amb una autenticitat indubtable» (8), entorn als quals, però «convé subratllar alguns punts que potser no resulten tan obvis» (10), i que, a grans línies, assenyalen allò que representen els documents per a omplir buits de la *Vita coetanea* o per al coneixement de la família Llull des de la conquesta a la fundació de Miramar (21-38, núms. 1-13), o per al coneixement més particular de la biografia de Ramon durant els anys d'existència de la dita escola i convent (39-73, núms. 14-36) i els posteriors (74-100, núms. 37-51).

Essent el pare un dels col·laboradors de Jaume I en la conquesta de Mallorca, rebé la part que li corresponia, de la qual la família fou propietària al·lodial, amb el dret d'establir propietaris útils en emfiteusi, extrem confirmat pels docs. núms. 2 i 3, 22-24; l'altra base econòmica de la família fou el comerç, també el d'esclaus (docs. 5-6, 26-27).

Però en un moment determinat la documentació para de referir-se a afers familiars i emprèn volada paral·lela a la del mateix Llull. I justament la lectura de la segona part de la documentació confirma, d'una banda, l'encert de la seva publicació però també fa sentir la necessitat imperiosa de posseir totes les dades que incideixen en aquell retall de vida, que ja seria apassionant encara que es limités a l'aventura personal del Doctor Il·luminat, però ho és molt més pel fet d'implicar-se en les relacions interiors dels regnes de la corona catalanoaragonesa nascuts del testament de Jaume I, i en concret en les de la Corona catalanoaragonesa amb el Regne de Mallorca, en particular les derivades d'uns fets de tant d'abast en la història europea com les conseqüències de les Vespres Sicilianes i de la consegüent Croada contra Catalunya. Uns fets, d'altra banda, que predeterminaren la història del lul·lisme en els Països Catalans. N'hi ha prou de veure en la taula final que Jaume II de Catalunya-Aragó és esmentat en vint-i-una pàgines (a les quals s'han de su-

mar les nou que esmenten el seu germà Alfons), les quals, sumades, puguen a una trentena, contra les només deu on és esmentat Jaume II de Mallorca.

En aquest cas crec que es realitza aquella regla segons la qual una publicació és important no sols per allò que aporta en ella mateixa, sinó també per les perspectives de futur que contribueix a obrir.

En aquest sentit, com que estic segur que aquest diplomatarí tindrà segona edició, em permetria (ni que sigui demanant disculpa) de plantejar un problema de fons i d'afegir-hi un parell de suggeriments: el problema de fons, si no m'erro, és aquest: què es considera un 'diploma lul·lià'? M'ho fa dir el fet que d'una banda, hi són integrades les tres instàncies 'franceses' (núms. 23-25, pp. 50-57: aquestes instàncies són al centre del segon article d'aquest volum) i de l'altra hi entren petits fragments, que de 'diploma', almenys en el sentit usual i tècnic de la paraula, en tenen ben poc, encara que podrien ésser base per a un document notarial, com les notes de donació de llibres.

Intentem de precisar el problema: si les tres sol·licituds franceses són 'diplomes', en virtut de què no ho són les altres peticions que no són llibres, com és ara la lletra a Nicolau IV del 1292, *Quomodo Terra Sancta recuperari potest*, o la *Petició de Ramon al papa Celestí per a la conversió dels infidels*, i, no cal dir, la seva traducció al llatí, en aquest cas intitulada *Petitio ad papam Bonifacium VIII pro conversione infidelium*, i les altres. Un detall confirma que es tracta de documents, i no pas de textos doctrinals, detall ara reafirmat pel fet que les peticions franceses són escrites al final de la *Disputatio fidelis et infidelis*, cosa que obliga a plantejar-se aquesta pregunta: les peticions, almenys les dels primers temps, eren simple concreció d'una exposició doctrinal? Alguns exemples semblen confirmar-ho: car ultra les tres peticions franceses, almenys la perduda al futur Jaume II de Mallorca, segurament formulada en vida de Jaume I i per això adreçada, tal com permet d'endevinar la butlla de Miramar «nobili viro Iacobo, nato... Regis Aragonum», concretava els raonaments del *Llibre contra Anticrist*, i la presentada a Celestí V, era conseqüència de la *Disputació de cinc savis*. Si, doncs, les peticions que no són llibre (a diferència del *Liber de fine*) són instàncies, súpliques o sol·licituds, i algunes d'elles són considerades 'diplomes', per què no totes? No cal dir, doncs, que la vinculació entre aquestes i els respectius llibres previs hauria de resultar explícita.

El primer dels suggeriments és que els documents siguin donats complets, ni que sigui per al servei del lector, que no sempre té a l'abast de la mà les publicacions originàries.

El segon és el de completar els documents amb aquells possibles textos contemporanis que permeten de precisar-ne sentit o d'altres detalls: un exemple d'això darrer és el document del 19 de març del 1301 (73, núm. 36): més o menys mig any abans el mateix Llull havia manifestat en el colofó dels *Principia Philosophiae* la seva preocupació pel futur de Miramar: «Finiuit Raimundus quaestiones tertii circuli philosophiae in Ciuitate Maioricarum anno 1300 incarnationis domini nostri Ihesu Christi. Et quia isti tres circuli sufficiens ad omnes alios, et ipse erat occupatus per studium arabicum, noluit tractare de aliis...» (CC, CM, CXI; RLOL, XIX, 323); si aquest colofó fou escrit entre final d'estiu i començaments de tardor del 1300, el fet que Llull es digui 'occupatus/atrafegat', deu voler dir que la sentència contra Miramar almenys no havia estat feta pública i encara menys aplicada i que, per tant, encara per ventura hi havia esperança de salvar Miramar en ell mateix o en una institució equivalent. Podríem saber quelcom de la publicació de la dita sentència? Si directament potser no, almenys indirectament sembla donar-ne alguna clarificació el *Pariatge* del 1301, en el qual Jaume II de Mallorca estableix el seu dret a desfer totes aquelles decisions dels anys anteriors, «que non solum iuri nostro preiudicium et adverse fuerunt, verum etiam prefate insule habitatoribus minime congruebant». Sobre aquestes bases, hom ho entén tot: la mort de Miramar, el «malviatge, qui ho ha afollat», el detall que qui en el futur de debò ajudaria Ramon Llull no només de paraula sinó amb fets seria Jaume II de Catalunya-Aragó, tal com demostren els documents 37-40 (74-79) i 45-51 (91-100), i el fet no menys significatiu que, immediatament després de la mort de Ramon Llull, la doctrina lul·liana resuscitès no pas en el regne de Mallorca, insular o continental, sinó en el regne de València, un dels 'regnes i terres' sota sobirania directa de Jaume II de Catalunya-Aragó.

Encara que hom només tingués en compte els fets acabats d'esmentar, qui pot dir que els hereus directes de Jaume I eren 'forans' al territori del Regne de Mallorca? I, 'dato non concessio',

que territorialment ho fossin, ho eren per als mallorquins, tots els quals seguiren considerant-se catalans, tal com confessen els historiadors actuals? Fou Jaume II de Catalunya-Aragó, rei forà' per a Ramon Llull, tant abans com després del 1300 o aquest le'n considerà? Ho dic perquè lleigeixo en la pàgina 12: «...aquests reis forans [Alfons II i Jaume II d'Aragó], després de la conquesta aragonesa de Mallorca el 1285...». Si les meves informacions no són inexactes, encara en els nostres dies un català no és forà o forester a Mallorca per la senzilla raó que no parla 'forester'; però, a més d'això, durant tota l'existència del regne privatiu de Mallorca, per decisió institucional del testament de Jaume I, aquell regne seguia dins la Casa de Barcelona i havia de tenir bon compte i respectar l'hereu, com en qualsevol casa de Catalunya; com pot ésser considerat forà o forester qui és legalment a casa seva? I si les meves informacions no són errades, aquesta situació de sobirania suprema de l'hereu de Jaume I, comte de Barcelona, rei de Catalunya-Aragó, també damunt el regne privatiu de Mallorca, era establerta documentalment dins unes relacions de poder clarament feudals. Torno a repetir la pregunta: com és possible d'afirmar que uns sobirans eren 'forans' o foresters dins el territori de la seva sobirania? I com és possible de parlar de la «conquesta aragonesa de Mallorca el 1285»? (12); primer perquè el 1285 no hi hagué tal conquesta, sinó només reocupació, atès que el rei de Mallorca no havia honorat les condicions de la sobirania subordinada; i d'altra banda, quan hi ha hagut ni la mínima 'conquesta aragonesa' de Mallorca, ni el 1229 ni (en cas que hagués estat conquesta), el 1285? El Regne (no parlo de la Corona, cosa molt diferent d'Aragó) ha tingut mai res a veure amb Mallorca? Per al bé i per al mal, per què no dir les coses pel seu nom, sobretot en unes pàgines publicades en els Països Catalans?

Aprofito l'avinentesa per assenyalar la importància històrica que en tot aquest afer té la petició de Jaume II de Mallorca, acabada de publicar per Giulio BATTELLI, *Suppliche al papa di Giacomo II, re di Maiorca, e di Giacomo II, re di Aragona*, dins «Anuario de Estudios Medievales», 31 (2001), 3-32, perquè demostra que Jaume II de Mallorca, abans i tot que s'hagués produït cap acció bèl·lica, ni afectés en res les terres que tenia en vassallatge feudal pel seu germà hereu, ja s'havia decidit a traïr el seu germà, la seva casa i l'herència del seu pare, i s'havia declarat partidari dels aliats en la imminent Croada contra Catalunya («...ipse... ecclesiae Romae ac domino Regi Francie... adhereat...»); i, en conseqüència i com a paga de la traïció, no sols demanava l'ajut econòmic del papa per a fortificar les seves terres en previsió del cas que al rei de França se li acudís de passar-hi en portar la guerra a Catalunya i a aquesta li calgués defensar-se, ans encara pidolava que el papa li lliurés 'totes les possessions' de la Corona catalanoaragonesa: ell pretenia ésser l'únic successor de Jaume I, desbancant totalment l'hereu; amb la qual cosa es confirma que no sols fou traïdor al seu germà gran i, doncs, a la pròpia casa, sinó befat per les potències al servei de les quals i sotmetent-se a elles no dubtà a cometre traïdoria, les quals, 'no pagant traïdors' posaren (o decidiren de col·locar) la corona catalanoaragonesa no en el seu cap, sinó en el del rei Anjou.

El títol del llibre promet la documentació relativa a la família de Ramon Llull, i ho compleix en allò que fa referència a Mallorca des de la conquesta, és a dir, a aquella branca dels Llull barcelonins, que es transplantà a Mallorca acompanyant Jaume I. Però, atenent-nos al llibre, fa la impressió que els Llulls mallorquins haurien sorgit o nascut per generació espontània. I quant a la família pròpia de Ramon Llull i de Blanca Picany, és a dir, a llurs successors, tampoc ni una paraula, quan ja fa anys (el 1971!) que Llorenç Pérez i Joan Miralles publicaren *Nuevos documentos sobre la familia de Ramon Llull*, dins «Estudios Lulianos», XV (1971), 93-98, amb nou documents dels anys 1326, 1332 i 1333, no integrats en el *Diplomatari*, en els quals compareixen tots tres anys la Senyora Llulla (Na Lula) i el 1333 'Domingo Lul, ciutadà de Malorques', personatges que podrien molt ben ésser vídua i fill de Ramon Llull; i quan, de més a més, comencen de sorgir per tot notícies o referències de Llulls posteriors a Ramon, en general amb el nom de Domènec/Domingo: en trobà per València un de possible, M. Milagros Càrcel Ortí (cf. ATCA, XVI (1997), 519); hi acaba de contribuir Jaume de Puig en aquestes pàgines (XIX (2000), 207-209), amb un Domingo Lull al servei del bisbe de Barcelona a Mallorca, que es podria referir al mateix Domingo tot just documentat. És possible que el descobert per la prof.ssa Càrcel sigui idèntic amb el que surt a l'ACA, *Canc., reg.* 1094, f. 4r, actuant a València, i en concret a Morvedre/Sagunt, al servei de l'administració reial. I a Mallorca, concretament a Algaida / Castelletx, també d'entorn el 1380, el *Llibre d'inquisicions* parla primer de l'Alqueria d'En Llull el 1381 (159/23), i només un any més tard de l'Alqueria dels hereus d'En Domingo Llull (163/29; 193/45 i 226/63). Caldrà

precisar la identitat d'aquests personatges i llur possible pertanyença a la família de Ramon Llull, però de moment ja són ací, ben documentats.

Hem desembocat en terra insegura, en la qual també trobem pàgines de l'època apostòlica de Llull: Charles Touati acaba de recordar una lletra del barceloní Salomó Ben Adret a la comunitat jueva d'Avinyó, posant-la en guàrdia contra un propagandista cristià i antijueu, que ell proposa d'identificar amb Llull, però que més aviat sembla Arnau de Vilanova (ATCA, XX (2001), 919, núm. 15869). El prof. Hillgarth està segur que en relació als números 41-43 (80-85), datats a París el 1310 (en les pàgines d'introducció ho són del 1309) «no es pot dubtar de l'autenticitat dels documents esmenats» (9): sigui ben clar que no pretenc negar-la, però no puc dissimular la meua perplexitat, sobretot en relació als dos darrers: compareixen a Barcelona entorn el 1394, moment en què la lluita contra Nicolau Eimeric entorn Ramon Llull arriba al paroxisme, amb la contraofensiva d'Antoni Riera a Avinyó, de la qual són copromotors els «affines et amici dicti venerabilis magistri Llull» (9), i ho fa amb un document episcopal de Barcelona, notarialment protocolitzat, que les engega pel broc gros: «...continentium in effectu... vite honestas magistri R. Llull et suorum operum vera examinatio, aprobacio et recomendatio»; però en els tres documents de París, només hi ha un judici privat d'una única obra de Llull: l'*Ars brevis*, que no pinta res en el problema de l'ortodòxia lul·liana (80-81), i un de genèric sobre 'quibusdam operibus', que no tenen títol. Aquesta genericitat s'assembla massa a la de la, si no falsa almenys invàlida, butlla de Gregori XI, *Conservationi puritatis catholicae fidei*. I qui és el rei de França per a donar un certificat de bona conducta catòlica? Se'n coneix algun altre en els registres dels «Archives de France»? I un certificat doctrinal del canceller de l'Estudi de París, vist a través del cas ben certificat d'Arnau de Vilanova, almenys sembla estrany, car aquella autoritat posava en mans dels mestres de la Facultat de Teologia els casos conflictius i aquests s'adreçaven a qui corresponia, a l'Oficial del Bisbe o a aquest mateix, que era l'autoritat en punts de doctrina. No puc deixar de recordar que un document suara publicat per Jaume de Puig demostra la posició bel·ligerant d'alguna de les autoritats del bisbat de Barcelona en la contraofensiva contra Nicolau Eimeric (ATCA, XVII (1998), 511-513).

Per allò que aporta, doncs, i pels temes que posa damunt la taula, és d'estricta justícia agrair al prof. J. N. Hillgarth aquest diplomatar, afegint a l'agraïment l'auguri d'una ben pròxima segona edició, tal com correspon a les segones edicions, 'corregida i augmentada'.

Josep Perarnau

Carles LLINÀS, *Ars Angelica. La gnoseologia de Ramon Llull* (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XXVI), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2000, 382 pp.

El llibre que ara ens ocupa és la tesi doctoral de l'autor, de més a més guardonada per l'Institut d'Estudis Catalans amb el «Premi Joaquim Carreras Artau 1996». I, si és normal, lògic i encertat que l'autor declari els seus objectius en la *Introducció general* (15-19), potser enlloc no ha 'confessat' la seva intenció de forma tan clara com en la frase de la pàgina 77: «una relectura global de Llull que pròpiament va més enllà dels continguts particulars d'aquest llibre» (77).

Com tota investigació digna d'aquest nom, la que ens ocupa comença amb una secció (la A de la primera part: 23-76), destinada a recordar allò que ja ha estat dit en relació al tema des de la gran exposició publicada l'any 1926 per Ephrem Longpré i anys després per Erhard-Wolfram Platzeck, que, ambdós franciscans, veien els planteigs de Llull dins el marc medieval de pensament cristià, en el seu cas particularment afí a l'augustinisme (25-35); gairebé trenta anys després de Longpré, Frances Yates establiria la contratesi en derivar l'Art lul·liana de la quàdruple matèria elemental, una forma de 'materialisme' molt adient a certs corrents culturals aleshores imperants (35-50; cf. la crítica de la pàgina 71); com és natural, després de tesi i antítesi, arribaria la síntesi conduïda per Robert Pring-Mill, el qual, en particular després d'un intercanvi d'idees amb Platzeck, integraria l'analogia i sobretot el 'princeps analogatum' (o primer analogat: 56), en l'explicació fontal de l'art, la qual, en la cara gnoseològica de l'«ascensus intellectus» en partir

dels graus ínfims de l'ésser, integra la teoria tradicional dels quatre elements (51-62). En les pàgines següents, en companyia d'Eusebi Colomer i de Jordi Gayà i fortament recolzat en el bastó teològic que li proporciona la *Gloria* de Hans Urs von Balthasar (cf. 63-65), l'autor desvela la pròpia tesi, ja formulada amb claredat meridiana en la introducció (17), i ací encara més sintetitzada: «...una síntesi del pensament lul·lià des de la perspectiva ,descendent' d'una visió teològica cristiana del món, en concret... d'una visió angelològica cristiana del món» (75), explicitant-la, desplegant-la més que no havien fet els seus predecessors, i assenyalant-ne les conseqüències més importants (76).

La segona part d'aquesta primera secció és una síntesi ben personal i suggestiva de l'*Art lul·lià*, que s'acaba amb vuit figures (77-104).

La secció segona comença amb clara manifestació d'objectius: «fer un tractament profund de les relacions internes» existents entre la fe i la raó; «legitimitat i relativa necessitat de la indistinció lul·liana entre els àmbits de la raó i de la fe com la posició més originària des del punt de vista teològic, i com la més fecunda i ,complexa' des del punt de vista especulativofilosòfic general»; «tractament ,temptatiu' dels ,oblits lul·lians' com a causa darrera d'aquestes ambigüitats»; i «remarcar la connexió... entre el vessant del Llull espiritual (,amància') i el del Llull pensador (,ciència')» (108). A la recerca, doncs, del «nervi central de la preeminència de les raons necessàries» (107, cf. 116), llegim en les pàgines successives els arguments pels quals Llull les prediligia (109-116): la coincidència amb sant Anselm a l'hora de «valdre's només de la raó» (120-127), les objeccions i respostes a la utilització de les raons lul·lianes en teologia (128-132).

A partir d'ací podem trobar les tesis fonamentals del llibre. Una és la formulada després d'haver recordat aquella frase de Llull, segons la qual els articles de la fe es troben en un pla superior i la intel·ligència en l'inferior:

«...cal dir que totes les veritats que fan referència a Déu, indistintament, són ,articula (!) fidei'. En efecte, Llull mai no diferencia entre aquelles veritats sobre Déu que podrien ser conegudes per la raó sola (la raó natural del tomisme) i aquelles a les quals només la fe pot pujar. I cal afegir que això inclou la mateixa doctrina de les dignitats divines. L'intel·lecte sol, repetim-ho, no arriba al summe objecte. L'intel·lecte nu, sense l'hàbit de la fe, no il·luminat per la saviesa divina, és incapaç de pujar fins a les altures de la ,deïtat'. Val a dir: no li és possible, amb mitjans purament ,naturals' o ,humans', amb les seves pròpies ,forces', obrir-se camí fins a l'àmbit de les veritats més elevades.» (146, cf. 166-167, paràgraf d, que el lector pot llegir al final d'aquesta recensió, perquè és una observació de tipus gramatical que reverteix en aquest problema bàsic; cf. també, per allò que tenen de síntesi doctrinal acuradament elaborada, els dos esquemes de les pàgines 168-169).

Confesso no veure clar que l'afirmació anterior respongui a la doctrina de Ramon Llull. Trobo, en efecte, en una de les seves obres parisenques, la *Disputatio Eremitae et Raymundi super aliquibus dubiis quaestionibus Sententiarum magistri Petri Lombardi* (una obra, per cert, que no veig esmentada en la llista de les pàgines 373-374), la qüestió LXXXII, que s'intitula així: *Utrum ad actum intelligendi sit necessarium ponere intellectum agentem naturalem differentem a possibili* (i no crec que hom pugui dubtar que l'enteniment agent i el possible pertanyin a la raó natural, adjectius d'altra banda presents en el títol acabat de copiar); però és encara més clara la qüestió CXVII, *Utrum in Patria aliquid remaneat de fide vel scientia huius vitae*, en la qual, en relació a la ,scientia' o coneixement científic Ramon Llull s'expressa així:

«CXVII. Item, dixit Raymundus: Scientia in hac vita sic incipit, scilicet, sensitivum attingit sensibile, et imaginativum in suo proprio imaginabili deducit et imprimat similitudinem illius attinctionis, et in ipso facit ipsam imaginabilem, et intellectus facit illam similitudinem in suo proprio imaginabili imaginatam intelligibilem; et sic est facta scientia de sensibilibus rebus, intellectivo se denudante de inferioribus speciebus ascendendo ad superiores species, scilicet ad similitudines Angelorum et Animarum et divinarum Rationum et Attributorum; et de tali modo sciendi huius vitae non remanet aliquid in alia vita de scientia huius vitae per impressiones in hac vita receptas, sicut intellectus, qui speciem de-

ductam de sensitivo et imaginabili facit intelligibilem in suo intelligibili» (MOG, IV, iv, 100-101; el text de la qüestió LXXXII es troba en les pàgines 71-72).

I si encara restés algun dubte, em permetria de remetre al *Liber de forma Dei*, del juliol del 1311, i en concret a les respostes a les tres preguntes següents: «Quaeritur: Quomodo intellectus facit scientiam?... Utrum intellectus humanus possit facere veriore et altiore scientiam per causas superiores quam inferiores?... Utrum intellectus particularis potest intelligere universalia?...»; les respostes, que no transcriu perquè aquest escrit no és un tractat sinó només una recensió, es troben, en edició de Hermogenes Harada, dins «Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis» xxxiv (RLOL, VIII), Turnhout, Brepols 1980, 82-83.

En canvi, transcriuré del mateix volum un fragment no gaire llarg pertanyent a la sisena de les propostes que Llull volia presentar al concili de Viena; és del setembre del 1311 i diu així:

«Ordinatum est quod intellectus faciat scientiam, primo cum sensu et imaginatione, et hoc de rebus corporalibus et imaginabilibus; post ascendit ad obiecta spiritualia, sicut ad Deum, ad angelos, ad animas racionales obiective; et faciat scientiam cum ipsis et de ipsis, quae imaginabiles neque sensibiles non sunt...», *Liber de ente quod simpliciter est per se et propter se existens et agens* (ed. HARADA, *loc. cit.*, 242, líns. 1856-1861).

La dinàmica cognoscitiva natural, doncs, formulada per Llull, que comença amb la percepció sensitiva, a través de la imaginació i de l'enteniment agent i del possible ateny una 'similitudo' (suposo que puc traduir per 'representació') dels àngels, de les ànimes i de conceptes i atributs divins. Es pot demanar una contraposició més frapant entre la tesi de Llull i la de Llinàs?

Si no m'erro, no són els esmentats els únics textos lul·lians contraris a la tesi que ens ocupa: la trajectòria cognoscitiva i religiosa del Tàrtar en el *Liber super psalmum Quicumque vult, sive liber Tartari et Christiani*, al començament de la qual l'infidel no es pot manifestar més indisposat i allunyat de la fe cristiana («videtur mihi quod Christiani sunt in maiori errore quam Iudaei et Saraceni»: MOG IV, v, 5/I), pel camí de les dignitats se li va demostrant la fe cristiana («per has [Dignitates] et per plures alias proprietates, quas omnes convenit esse in Deo, habetur vera demonstratio nostrae fidei», *ibid.*, 5/II), i així arriba a la fe i al baptisme (*ibid.*, 26-28), tal com hom pot veure amb més detall en aquest volum, secció de *Notes i documents*, en *La Quaestio de congruo és de Ramon Llull?*. Per cert, allí hom pot veure la referència a l'*Epistola Raimundi* afegida per Llull al final del *De experientia realitatis Artis Generalis* (CC CM xxxvii; RLOL XI, 1983, 220-221), on exposa els seus quatre camins de demostració: és de doldre que aquell text no hagi estat conegut en escriure la pàgina 153, o la 174, on tant hauria escaigut una referència a la 'demonstratio per hypothesim'.

L'autor s'ha encarat amb aquesta problemàtica, a la qual dedica en particular les pàgines 190-202, però no em veig amb cor de seguir-lo quan reafirma: «la raó de l'home, naturalment lligada al sensible per la unió de l'ànima i del cos, i encara més vinculada amb ell per la caiguda original és incapaç de remuntar-se fins als intel·ligibles divins»(191), justament perquè acabem de llegir que l' 'intellectus' en virtut de l'intel·lecte agent, transforma el resultat fornit per les potències sensibles en intel·ligible i que entren en aquest intel·ligible «similitudines Angelorum, Animarum et divinarum Rationum et Atributorum». Com tampoc no em veig en cor de seguir-lo quan Llull parla de 'contemplar' (198) i aquest és transformat en 'demostrar' (199).

No puc vèncer en mi el dubte de si el «tema 'filosoficoespeculatiu' de la teognosi» (138), no és com una definició del treball que el prof. Llinàs presenta en aquest llibre, en el qual cas aquest més que un estudi de la gnoseologia lul·liana seria una elaboració doctrinal de l'autor; si ho fos, des d'aquestes pàgines, sense gaires concessions centrades en textos, em permetria de preguntar quin percentatge de reflexió o de pensament personal hi ha en la dita 'teognosi', o, dit d'altra manera: l'*Ars angelica* és el resultat, d'una banda, d'una investigació en els textos lul·lians, i de l'altra, d'una elaboració filosòfica (i teològica?) entorn de problemes actuals (ni que siguin actuals perquè son eterns), sense que es vegi gaire clar on comença i on acaba cada un dels dos components? Si fos així jo m'atreviria a dir que cal una investigació asèptica de la gnoseologia lul·liana a base de tota l'obra de Llull, sense tancar a priori la porta a possibles evolucions (per exemple: quan

en el *Llibre de contemplació* estampa la frase: «...la qual [Trinitat divina] se demostra als uns hòmens per fe e als altres per raons necessàries», cap. 246, 2; OE II, 740/I), el concepte de ,demostració' és idèntic al que compareixerà en les darreres obres, després de les experiències i confrontacions universitàries, per exemple, en l'*Epistola Raimundi* acabada d'esmentar? I encara una altra pregunta: quina és la relació entre ,cognoscere' (cf. CC CM CXII; RLOL XXI, p. 29, lín. 30, 31 i 39: ,cognitio(nem)') ,probare' i ,intelligere' en l'obra de Llull, o entre ,credere', ,intelligere', ,apprehendere' i ,comprehendere'? S'ha mantingut sempre unívoca o hi ha hagut evolució? I encara una altra: és sempre idèntic i unitari el concepte de fe? Per exemple, el fragment núm. 1 (240), de la *Lògica del Gatzell*, i en concret el vers ,fe e-ntendre t'auran mester', de quina fe parla? No es tracta d'aquella fe humana en virtut de la qual hom creu que París existeix encara que no hi hagi estat mai? I quan parla de fe-virtut teologal, parla sempre del mateix, o de vegades està pensant en un enunciat lògic com el de ,Déu és U en essència i Tri en persones', i en d'altres ocasions en la gràcia divina de la fe i encara en d'altres en l'acte (o en la virtut teologal) de fe, com aquell que finalment fa el Tàrtar quan acaba dient ,credo in Te'? (MOG, IV, v, 26/II).

No cal dir que una gnoseologia lul·liana hauria de començar per precisar (i, doncs, clarificar), les significacions doctrinals de totes les paraules implicades; i proporcionar una explicació de la doctrina lul·liana, no pas per referència a autors actuals, sinó als contemporanis seus; en aquest sentit em fa estrany que una recerca que toca el tema de les ,raons necessàries' i de la demostració en Ramon Llull no esmenti mai, per posar el nom d'un contemporani estricte, Agostino Trionfo, o almenys no ho recordo.

Fins i tot m'atreveria a proposar una contraprova tant d'allò que ací propugno com de la tesi del prof. Llinàs: és aquesta aplicable, no ja al Gentil del *Llibre del Gentil i dels tres Savis*, que encara a hores d'ara no sabem si féu ni un primer pas vers la fe (i no parlo només de la fe cristiana, ans de qualsevulla de les tres més a l'abast de la mà catalana del segle XIII-XIV, que afirmen llur procedència per revelació), sinó al Tàrtar del *Liber super psalmum Quicumque vult...*, o als sarraïns representats per En Hamar de la *Disputatio Raymundi christiani et Hamar sarraceni*, o als averroïstes representats per En Sortes en la *Declaratio Raymundi per modum dialogi edita*, o al bloc format per sarraïns i jueus i tota mena de pagans en el *Liber de Est Dei*?

Voldria que l'única conseqüència deduïble dels paràgrafs anteriors fos que el prof. Llinàs ha tingut l'encert i la valentia de plantejar un gran tema, que mereix per això tot el reconeixement; que la feina realitzada fins ara demana a crits que sigui continuada centrant-la primer en la reconstrucció de la doctrina de Llull sobre un tema tan important, i que segurament ningú com ell està tan capacitat per a emprendre-la. Per això, des d'ací, amb el reconeixement per la feina feta en aquest llibre, el voldria encoratjar a oblidar un quan temps (ni que fos ,per hypothesis') el tema de la teognosi i a llançar-se al de la gnoseologia lul·liana tant humana com angèlica.

* * *

És arribada l'hora de la crítica menuda:

Per al tema de la visió beatífica (135, nota 192), sense eixir de casa tenia a l'abast de la mà la tesi de Josep Gil i Ribas, i darrerament (ara arribant-li del Palazzo Farnese o École Française de Roma) el gran llibre de Trettmann sobre el tema.

Continuem amb alguna qüestió puntual, com la de la Puríssima: no es limita a ésser una certa intuïció en Llull (97, nota 133), car ja el 1297 li dedicava tot un capítol, el xcvi, de la *Disputatio Eremitae et Raymundi super aliquibus dubiis quaestionibus Sententiarum magistri Petri Lombardi* adreçades a Thomas Le Myésier: allò és realment una tesi, demostrada amb l'aplicació de tota l'artilleria lul·liana dels principis tant absoluts com relatius.

I el llatí: els ,articula', que ja ens saluden en la taula inicial (9) i després de tant en tant (79, nota 92; 82, 87, 144 (en títol!), 146), són una d'aquelles faltes que haurien d'ésser absolutament evitades: sempre hom ha sentit a parlar d',articulus fidei', en masculí, doncs, tal com fa Llull en el fragment núm. 40 (252; cf. 178), on trobem ,Articulos', i per tant ,Articuli', que és el que pertoca a una declinació masculina.

Però aquestes entrebancades amb el llatí són d'aquells detalls que fan mal als ulls, però no fan mal al blat, almenys en una investigació sobre pensament filosòfic. La situació, en canvi, que hom

pot constatar comparant una frase lul·liana de la pàgina 160 amb la seva traducció i interpretació de les pàgines 166-167, ja és d'altra naturalesa; la frase és: «...et ascendit ad suum primum obiectum, quod est intelligibile, quod existit in sensibili et imaginabili, ut puta Deus», que l'autor comenta així:

«...hi ha consideracions gramaticals que ens impedeixen afirmar que Lull està parlant aquí de Déu com a exemple d'objecte intel·ligible: ‚Deus’ és un nominatiu. Si es tractés d'un exemple d'objecte intel·ligible, hauria d'estar en acusatiu, que és el cas en què apareix l'expressió en el text («ad suum primum obiectum, quod est intelligibile»). Déu, en aquest fragment, només pot ser, doncs, ‚exemplum intellectus humani’, exemple de l'intel·lecte «qui ascendit ad intelligibile, quod existit in sensibili et imaginabili». L'enteniment de l'home, despullant-se del sensible, ja quan copsa els ‚abstracta’, actua a imatge i semblança de l'Intel·lecte diví. Com no ho farà quan copsa la realitat divina mateixa?» (166-167).

El crític es veu en l'obligació de dissentir, i ho fa amb gran recança: car no és veritat que en la hipòtesi proposada per l'autor, ‚Deus’ hagués d'anar en acusatiu, car aquest mot no ha de concórdar amb ‚primum obiectum’, sinó amb el ‚quod’ repetit dues vegades en la línia anterior de la pàgina 160: i el doble ‚quod’ és nominatiu, ni que només sigui perquè ambdues vegades és subjecte d'una oració de ‚sum’ (i perquè és de gramàtica elemental que els relatiu concorden amb llur antecedent en gènere i nombre, però no en cas, car el cas és determinat per la funció que fan en l'oració, a la qual pertanyen, ací la de subjecte d'una oració de ‚sum’); la lectura, doncs, de la frase és aquesta: «...ascendit ad suum primum obiectum, quod est intelligibile, quod existit in sensibili et imaginabili, (exempli gratia’ o ‚quod est’) Deus».

És hora d'acabar: l'autor ha encetat un gran tema d'estudi i s'hi ha introduït amb un gran primer pas; cal, doncs, donar-li'n l'enhonorabona i incitar-lo a prosseguir amb la clarificació dels conceptes i termes fonamentals que hi són implicats, i, a partir de la dita clarificació, amb l'estudi de tota la doctrina gnoseològica lul·liana en el seu context filosòfic i teològic.

Josep Perarnau

Passion Catalane-Occitane, edició, traducció i notes d'Aileen Ann MACDONALD (Textes Littéraires Français, núm. 518), Genève, Droz 1999, 368 pàgs.

Una Passió olotina medieval, edició de Pep VILA sobre la transcripció de NOLASC DEL MOLAR (Col·lecció Francesc Montsalvatge, núm. 5), Girona, Diputació 2001, 160 pàgs.

Fa anys que esperem l'edició de les quatre Passions mallorquines del Ms. Llabrés (s. XVI) que, després de patir tota mena de dilacions, confiem que no triguin a sortir a la llum. I és que en aquest sentit som un país del tot anòmal: en altres contrades ja se n'haguessin fet diverses edicions, però aquí abunda el mal costum entre els investigadors d'apropiar-se indegudament dels textos que estudien, amb tot el que això suposa de retardar o d'impedir el desenvolupament de la recerca, que un text publicat genera en els diversos camps del saber. Mentretant, però, hem de celebrar l'aparició de dues molt oportunes edicions passionístiques: la del primer text conegut d'un drama de la Passió d'origen català, i la d'una fins ara desconeguda versió siscentista que s'inscriu plenament en la mateixa tradició textual.

L'any 1992, en el «VIIè Col·loqui de la Societat Internacional per l'Estudi del Teatre Medieval», que es va celebrar a Girona sota la meua direcció, la investigadora canadenca Aileen Ann MacDonald va presentar una comunicació sobre el rol de Maria Magdalena en el drama provençal de la Passió (l'anomenada Passió Didot). Ja en aquella ocasió, com després vaig fer constar per nota en l'edició de les actes d'aquell Congrés (*Formes teatrals de la tradició medieval*, a cura de F. Massip, Institut del Teatre de la Diputació de Barcelona, 1996, p. 144), vaig assenyalar a la professora MacDonald (Memorial University of Newfoundland, St. John's, Canadà) la més que probable derivació d'aquella Passió occitana (1345) d'un original creat a cavall dels segles

XIII-XIV en el territori de l'antic i efímer Regne de Mallorca (1276-1344) -que, amb capital a Perpinyà, era integrat per les illes Balears, el Rosselló, la Cerdanya i la senyoria de Montpeller-, com havia exposat en un Col·loqui a l'entorn de Josep-Sebastià Pons celebrat a Montpeller el novembre de 1986, seguint les passes de Josep Romeu i Figueras (*La légende de Judas Iscariot* 1957, ara a *Teatre Català Antic*, I, 97-143, Barcelona, Curial, 1994). L'existència de tres fragments d'aquella Passió originària trobats a Palma de Mallorca i a Illa de Tet (Rosselló) demostrava aquesta prelatió per la seva major antiguitat i millor qualitat en les rimes. Per això vaig batejar aquesta versió fragmentària amb el nom de *Passió del Regne de Mallorca* en sengles estudis apareguts el 1987 («Revista d'Art», 13: 253-268), el 1993 («Fifteenth-Century Studies», 20: 201-245) i el 1997 («II Congrés de Cultura Popular i Tradicional Catalana. Ponències», 327-332): ho dic perquè sovint s'han utilitzat àmpliament els resultats d'aquests treballs sense fer-ne la més mínima menció.

Els tres fragments han estat redescoberts l'un als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals de Perpinyà (ed. de Pep Vila a «Els Marges», núm. 54, (1995), 77-84) els altres a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ed. de Biel Ensenyat-P.Vila dins A.Rossich coord., *El teatre català dels orígens al segle XVIII*, Kassel, Reichenberger, 2001, 121-139), i almenys dos dels textos no semblen fulls d'un manuscrit que contingués una transcripció íntegra del drama, ans rols solts que utilitzaven els actors per tenir a mà els parlaments dels personatges que encarnaven, en aquest cas una rèplica de Judes i una d'Herodes, com explicava al «I Seminari d'història de l'espectacle teatral (Universitat d'Alacant 1993, Actes», publicades el 1996, p. 22 de ref.). Fet i fet, la nomenclatura proposada ha fet fortuna i MacDonald l'ha incorporada a la seva edició que, a la vista del que he exposat, no ha pogut per menys que titular *Passion catalane-occitane*, cosa que ja ha provocat certs recels d'inspiració jacobina a la «Revue de Linguistique Romane» (Strasbourg 2000), amb l'únic argument que «caldría evitar de multiplicar les designacions d'una mateixa obra», volent dir que ja tothom la coneix com a *Passió Didot* o *Passió Provençal*, i que no calen altres nomenclatures, com si l'avenç en la investigació no permetés precisament de matisar o corregir opinions i denominacions precedents.

Jo mateix havia provocat semblants recels quan, en l'esmentat Col·loqui a Montpeller, citava les reticències de l'estudiós Maurice Accaire que en un minucios estudi sobre la Passió en territori francès (*Le théâtre sacré à la fin du Moyen Age*, Genève, Droz, 1979, 90) no tenia més remei que reconèixer que la Passió 'Didot' inaugurava el gènere dels misteris, però ho feia amb la boca petita, desconcertat davant la primícia occitana, perquè, deia, «l'aïllament lingüístic de la peça no ens permet de posar-la en relació amb les altres», és a dir, amb les Passions franceses, és clar. Jo sí que m'ho permetia a la vista de l'original català, i suggeria que, per una vegada, la transmissió hauria pogut anar del sud cap al nord: l'antiguitat dels textos i la pervivència ininterrompuda al llarg dels segles així m'ho feia pensar. I ho sostenia en un doble front: la continuïtat de les representacions tradicionals de la Passió, amb específiques tècniques de posada en escena que a Verges o a Mieres encara conserven aspectes ancestrals, i la tradicionalitat dels textos utilitzats, com s'ha confirmat amb l'arcaica Passió olotina descoberta per Nolas del Molar i que acaba de donar a la llum Pep Vila.

L'edició d'Aileen A. MacDonald segueix ben de prop la que havia realitzat William Shepard el 1928 (*La Passion provençale du manuscrit Didot*, París, Champion), i en fa una traducció paral·lela al francès contribuint, doncs, al seu coneixement i difusió. Yan Greub (Universitat de Neuchâtel, Suïssa) ja hi ha fet les oportunes indicacions crítiques en un ampli 'compte rendu' («Revue des Langues Romanes», 64 (2000), 251-257). Em limitaré, doncs, a precisar alguns aspectes de l'estudi introductorí (13-59). Per exemple, no es pot seguir parlant dels primers drames litúrgics conservats a Catalunya com a procedents del monestir de Ripoll (22, 24, 28-29), perquè ha estat bastament demostrat que pertanyen als usos de la Catedral de Vic, com tampoc es pot seguir parlant de la 'Biblioteca Central' (23), nomenclatura franquista de la Biblioteca de Catalunya.

A l'hora de traçar el context dramàtic, MacDonald posa en dubte la influència de les anomenades 'Passions de Joglars' en els textos teatrals i es decanta per un desenvolupament del drama litúrgic. Penso que totes dues fonts van poder concórrer en la gènesi i evolució de les Passions escèniques, l'una, la via joglaresca, en l'aspecte teatral i interpretatiu, l'altra, la via litúrgica, en el textual i cerimonial. I, de fet, els dos formats (la representació al carrer i l'eclésiàstica) es docu-

menten al llarg del segle XIV: així a la plaça del Mercat de Pollença (1355), als fossats de les muralles de Vila-Real (1369) o a la plaça Major de Castelló (1383), però també a la catedral de Tortosa (1347) i a les de Vic (*Representació del Centurió*) i Barcelona (*Davallament de la Creu*).

Vet ací, però, que el Consell municipal de València, el 1390, probablement pressionat per la jerarquia eclesiàstica o per rigoristes prèdiques de Vicent Ferrer, prohibeix fer la «representació de la Sagrada Passió de Nostre Senyor e Redemptor Jesucrist o de la sua Resurrecció o de la festivitat de la Passió, o de semblants coses devotes» al carrer, i determina que s'escenifiquin, tals representacions, dins lurs esglésies o fossars', o dins altre pati o plaça atinent de la església. E que algunes persones, de qualque edat, condició o estament sien, no gosen ne presumesquen fer tals representacions en alguns altres lochs, ne per raó d'aquelles anar per la ciutat ab cares cubertes ne descubertes, com açò engendre més jochs e indevotió que honestat e devotió». L'expressiu document valencià ens indueix a pensar que, a causa d'aquest tipus de disposicions, les escenificacions passionalistes, després de ben bé una centúria de produir-se sobretot en l'àmbit urbà, són reconduïdes a l'interior dels temples i sota la tutela eclesiàstica. Perquè l'expressat document matisa que la prohibició afecta «solament persones legues, sotmeses a la jurisdicció reyal e seglar» (editat per Teresa Ferrer dins *Cultura y representación en la Edad Media*, Ajuntament d'Elx 1994, 163). En l'intent de col·laborar en l'atribució d'un origen mallorquí a la Passió provençal, MacDonald s'empesca dos arguments si més no extravagants: l'un, el fet de presentar els personatges d'Herodes i Pilat com dos capitosts del mateix país que malïen un de l'altre, relacionant-los amb la situació històricopolítica del Regne de Mallorca que el 1344 era reabsorbit per Pere Terç a la Corona d'Aragó, malgrat la resistència del rei illenc Jaume III vençut definitivament el 1349, insinuant, doncs, un paral·lelisme entre els rivals bíblics de la Passió i els polítics dels dos monarques de la mateixa dinastia (56). L'altre, el fet de vincular la representació d'Illa de Tet amb la pervivència de la Processó de la Sang de Perpinyà, qualificant la capital del Rosselló com «la petita Sevilla, a causa de la forta tradició de representar la Passió» (58), quan és evident que l'única tradició dramàtica d'origen medieval a la Península Ibèrica és la catalanvalenciana, que es transmet a Castella a finals del XV, però que allà, després de Trento, és substituïda per les processons d'imatges devotes (passos), en lloc d'actors, i pels sermons edificants pronunciats per conspicus predicadors, en lloc de diàlegs, un format plenament barroque que, efectivament, té a Sevilla la més destacada manifestació vivent.

L'edició de MacDonald té la virtut de posar les coses al seu lloc en el sentit d'evidenciar les sòlides relacions artístiques i literàries entre dues cultures germanes, l'occitana i la catalana, que en l'època medieval anaven de bracet en la creació plàstica i dramàtica fins a la violenta interposició francesa que ha acabat anorreant pràcticament l'una i l'altra dintre les seves malaurades fronteres polítiques. A banda de publicar els 2372 versos del manuscrit provençal, MacDonald aporta en apèndix els fragments catalans originaris: els dos de Mallorca i el d'Illa, així com la *Representació del Centurió* de Vic i fragments comparables a la Passió que edita procedents d'un misteri de la *Passió de Rouergue* (segle XV).

Per la seva banda, l'infatigable investigador gironí Pep Vila, que ha dut a terme una tasca ingent de descoberta i edició de texts dramàtics catalans, especialment de l'època moderna (segles XVII i XVIII), acaba de regalar-nos amb una nova troballa, que esdevé fonamental en la construcció del cademat textual del drama passionalístic català. Cal dir que el descobriment el va fer el caputxí Nolasc del Molar (Daniel Rebull i Muntanyola, 1902-1983), que va viure tres dècades al convent d'Olot i que ja havia fet altres dues descobertes teatrals importants: la *Consuetud de santa Àgata* i el misteri de Sant Eudald (ambdues del s.XVI). Sembla que estava treballant en l'edició d'aquesta Passió quan va morir, i n'havia enllestit una transcripció íntegra i múltiples notes lingüístiques, literàries i històriques que han estat integrades en l'edició de Vila.

Pep Vila, a banda d'altres estudis relacionats amb la bibliofília, l'edició de textos i la recerca documental en el camp dramàtic, ha destacat particularment en el tema passionalístic. Ja el primer document que va publicar sobre l'assumpte a la revista literària gironina «L'Estruç», 7 (1981), 1-2, em va resultar altament revelador: eren les notes que explicaven la posada en escena d'una Passió tradicional al Rosselló del segle XVIII, amb unes tècniques i uns procediments que remuntaven a la pràctica escènica medieval. Després van seguir edicions d'episodis rellevants extrets de Passions dels segles XVII i XVIII (una *Lloa*, un *Davallament*, un *Sant Sopar*, etc.), així

com un desconegut fragment d'un misteri gironí de la Resurrecció del segle XV, per culminar amb aquesta edició d'una Passió íntegra. I esperem vivament que continuï aquesta ímproba tasca amb la publicació del Ms. Fonda (una Passió rossellonesa ben arcaica, tot i que el manuscrit sigui una còpia datada el 1819) i algun altre dels molts manuscrits passionístics que Vila posseeix o controla.

La que podem anomenar *Passió d'Olot*, és una còpia realitzada per Josep Oliveras el 1684, que reelabora un text més antic amb punts de contacte tant amb la *Passió catalanoprovençal* del segle XIV com amb el *Fragment de Vallclara* o el *Davallament de Cervera*, ambdós del XV. Quan l'esperada edició de les consuetes mallorquines i del Ms. Fonda ho permeti, podrà veure's fins a quin punt s'hi relaciona. El cas és que, malgrat la seva estructura reduccionista que, a l'estil del teatre barroc, distribueix la peça en una *Lloa* introductòria seguida de tres actes (*Cena i Presa, Passió i Mort i Davallament de la Creu*), conserva nombrosos passatges d'ancestral ascendència. Dels seus 1372 versos, en comparteix més de 170 amb la comentada Passió catalanoccitana, mentre que molts altres mantenen la forma estròfica per excel·lència del teatre medieval, les noves rimades, i presenten un lèxic i un to marcadament arcaïtzant. Aspectes tots aquests que fan pensar a l'editor que el manuscrit garrotxí partia d'una versió primitiva que, prenent peu en l'originària del XIV, hauria perviscut al llarg dels segles XV i XVI amb tota mena d'arranjaments i deturpacions pròpies de la tradició oral, que era la forma de transmissió més comuna en aquest tipus de teatre religiós d'implantació popular.

Cal celebrar, doncs, que l'obstinat escorcoll que des de fa anys Pep Vila duu a terme en biblioteques i arxius públics i privats o en llibreries de vell, hagi donat, novament, un fruit d'íestimable valor per a l'estudi del teatre català antic.

Francesc Massip

Furs de València, ed. de Germà COLÓN DOMÈNECH i Arcadi GARCIA SANZ, Volums I-VIII (Els Nostres Clàssics), Editorial Barcino, Barcelona, 1974-1999.

L'Editorial Barcino ha publicat els dos darrers volums de la seva edició dels *Furs de València* dins la col·lecció més àmplia de «Els nostres clàssics». És una edició que en total comprèn vuit volums; s'inicia el 1974 amb l'aparició del que, de fet, és el segon volum amb l'impuls des del principi del professor Honorí Garcia i a cura després fins la seva conclusió dels professors Germà Colón i Arcadi Garcia.

El primer volum inclou un extens estudi introductori, on els autors repassen la història política i jurídica del regne de València des de la seva conquesta cristiana el segle XIII fins l'edat moderna, però centrant-se concretament en la baixa edat mitjana (7-92).

Com és sabut, no és fins al regnat de Jaume I de Catalunya-Aragó quan l'any 1232 s'inicia la conquesta cristiana definitiva del que ha de ser el nou regne de València, i això amb la intervenció de tropes catalanoaragoneses. El 1238 s'ocupa la ciutat de València i el 1245 es conquereix la darrera plaça del que hom considera territorialment com el regne valencià.

El cas és que tenim un país conquerit que no té una tradició jurídica cristiana pròpia; per aquesta raó també hem de parlar del nou dret que hi sorgeix el segle XIII al llarg però de tot el procés de conquesta i que finalment cristal·litza en el text que es coneix amb la denominació de *Furs de València*. Aquest procés de formació és breu certament, però els autors distingeixen dos moments:

- a) El primer correspon a l'ocupació de l'actual territori de Castelló de la Plana entre 1232 i 1236, en una campanya dirigida per la noblesa catalanoaragonesa. En aquest període es concedeixen diferents cartes de poblament als llocs i viles que es van ocupant. Amb elles en ocasions s'autoritza la pervivència del dret musulmà (la *Sunna*) per a la població sarraïna que roman al lloc; en altres es permet la vigència del dret visigot en referir-se a la població cristiana (*Liber Iudiciorum*). Però la majoria dels llocs i viles que passen a domini cristià reben altres drets estranys, propis de ciutats no valencianes, que normalment són dels llocs d'origen dels seus nous titulars jurisdiccionals o de la nova població que s'hi es-

tableix. D'aquesta manera es concedeixen el dret de Lleida, els furs de Saragossa, com també els furs castellans de Sepúlveda, per exemple (signe evident de la participació castellana en la repoblació del territori). Els nostres autors citen seixanta-tres cartes de poblament editades i es refereixen a altres tres-centes conservades però no publicades.

- b) El segon correspon als anys 1237 i 1238, els de la conquesta de la ciutat de València. Ara la campanya la dirigeix directament el rei. Hom afirma el predomini català en aquest moment de la conquesta i es destaca que la classe social dominant és la burgesia, que per la seva part defensa els principis de llibertat personal, propietat lliure, exempció fiscal, justícia pública independent, proteccionisme econòmic, etc. I la Corona accepta aquests principis per a assegurar-se la col·laboració de la burgesia en el repoblament de la ciutat.

Ja el 1240 Jaume I, que en aquell moment ostenta i exerceix la potestat legislativa en exclusiva, concedeix a la ciutat de València un codi que es coneix com *Costum o Fur*. Un text elaborat amb el concurs dels prohoms de València i de magnats catalans i aragonesos, entre els que destaquen el bisbe d'Osca, Vidal de Canelles, a qui alguns estudiosos (molt discutits) atribueixen l'autoria última del nou ordenament.

Malgrat aquest acte, se segueixen concedint cartes de poblament amb remissió a drets no valencians. De manera semblant, d'altres municipis se segueixen regint per drets propis d'origen català, aragonès o castellà fixats abans de 1240.

Però aquell nou ordenament s'estén per tot el regne, moltes vegades en tant que es reconeix oficialment com a dret propi de tantes altres viles. I això no obstant cal recordar que en ell ja es fa referència a la constitució d'un nou regne amb una capital que és València, i talment s'al·ludeix a la seva aplicació en tot el regne en tant que dret de la ciutat de València (*Fur*, 1, 1, 1). Aquests dos principis ultrapassen, el 1240, l'àmbit merament local, tot i que aleshores no expressen més que la voluntat d'assolir la unitat jurídica del regne que no comença a materialitzar-se fins al 1261.

Així, en el que seria un tercer moment històric, aquell any 1261 en unes Corts el rei jura els furs sancionant-los com a dret oficial del regne. No comptem amb el procés d'aquestes Corts que, d'altra banda, són les primeres documentades; però és justament en un privilegi de l'11 d'abril d'aquell any on el monarca reconeix haver jurat en Corts celebrades «quatre dies abans, els furs i els costums de València», i en conseqüència el mateix monarca mana als habitants de València i del seu regne que observin i es regeixin pels furs i costums de la ciutat.

La noblesa aragonesa causa els primers problemes al monarca i reivindica el seu dret particular front el dret del regne. No és fins el 1329 quan en el regnat d'Alfons III s'arriba a un acord de solució: es concedeixen majors prerrogatives jurisdiccionals als cavallers aragonesos que en un termini de tres mesos renunciïn als *Furs d'Aragó*. I així els *Furs de València* s'imposen finalment com a únic dret del regne.

El nou codi esdevé l'element central de l'ordenament jurídic primer de la ciutat de València, després de tot el regne. Però s'han constituït les Corts com un òrgan colegislador integrat pels tres braços (l'eclésiàstic, el militar i el reial); i en aquest aspecte del seu funcionament els braços poden actuar conjuntament o separadament la qual cosa «motivava la diferència entre dues classes de preceptes o lleis: els furs i els actes de cort» respectivament. Furs i actes de cort paccionats que constitueixen normes de general aplicació.

D'altra banda, «totes aquelles matèries que no afectaven els preceptes paccionats podien ésser regulades pel rei sense intervenció de les Corts. Això donava al sobirà una àmplia llibertat per a usar, per ell tot sol, del poder legislatiu ... Aquest (el dret paccionat) tenia encara un altre gran portell per a facilitar la llibertat d'actuació del poder reial, i era el silenci de les Corts, que a manera de 'tacitus consensus populi' legitimava l'actuació del rei en aquells casos en què, havent-se actuat contra fur, les Corts no protestaven».

Ja en la seva actuació, 'extra curiam', el poder reial expedia provisions, sentències, privilegis, pragmàtiques, crides, concòrdies, cartes, etc. Però de tots aquests documents els que s'expedien tot constituint fonts del dret de forma directa eren els privilegis (atorgats a petició de part) i les pragmàtiques (dictades 'motu proprio', sense cap petició prèvia). Els altres es dictaven en actuacions judicials i polítiques i podien evidentment crear dret però de forma indirecta, no eren pròpiament actes jurídics com a tals. En conclusió: el rei segueix essent altra font molt important de creació del dret general del regne.

Malgrat tot, el mateix text sancionat per Jaume I disposa que en cas de llacunes per manca d'un fur que reguli una situació determinada, s'ha d'acudir a la raó natural i a l'equitat. Aquesta clàusula que s'introdueix també a l'Aragó i a Catalunya, és interpretada com una remissió al dret comú romanocàndic en ple procés de recepció a la Península Ibèrica. Però l'ús que en feren els juristes sembla haver estat excessiu, de tal manera que Pere el Gran III en 1283 prohibia que en judici fossin al·legats ni el *Decret de Gracià* ni les *Decretals* (dret canònic), ni el dret romà.

El codi valencià rep diferents denominacions; en conjunt hom parla de 'costums' o 'costumes', i en llatí de 'consuetudo' i 'consuetudines', però ben aviat aquestes denominacions foren substituïdes per les de 'Furs' i 'Fori'. Colón i Garcia opinen que els valencians prefereixen finalment l'expressió de *Furs de València* per a equiparar el seu vigor i prestigi al dret aragonès (pels *Furs d'Aragó*).

Pel que fa al seu contingut, el codi conté els privilegis reials atorgats a la ciutat de València, i a més inclou una àmplia i molt extensa regulació de nombroses institucions jurídiques seguint la sistemàtica i fins i tot els mateixos textos del *Codi de Justinia*. És tal la influència del dret justinianeu, que hom es refereix a València com el primer regne peninsular que rep i assumeix com a propi el dret romà. Els autors opinen que la causa d'aquest fet es troba en la situació de València, un regne extens amb una població de procedència ben diversa.

L'obra doncs consta de nou llibres, que es divideixen en rúbriques i aquestes en capítols o costums, tot seguint la sistemàtica del Codi justinianeu; això no obstant s'adverteix que el paral·lisme entre els *Furs* i el *Codi*, per exemple «al llibre I... no comença fins a la rúbrica VIII, ... i en el llibre IX només se segueix fins a la rúbrica VI».

Ressalta el fet que al costat de preceptes transcrits literalment del Codi justinianeu n'apareixen d'altres que fins i tot es contradiuen amb el dret romà. Per això es parla de l'heterodoxia dels *Furs de València*, de manera que la seva romanització realment és «més incompleta, més fragmentària i en molts indrets més claudicant i, per tant, menys eficient en conjunt» que la que s'observa per exemple amb el text castellà de *Las Partidas*. Aquestes diferències s'acrediten amb casos concrets sobretot de l'ordre civil que tal vegada és una de les branques del dret tradicionalment més romanitzades. Igualment s'insisteix en la influència d'altres ordenaments catalans (fins i tot dels *Usatges de Barcelona*), però del dret canònic i del dret aragonès.

Cal destacar també que l'any 1261 els *Furs* foren traduïts del llatí al català, aprofitant que Jaume I havia de jurar-los; aquesta circumstància també serviria per a revisar el text original de 1240, incorporant-li furs i privilegis posteriors malgrat que els autors ignoren quins foren realment addicionats i corregits.

Poc després, el 1271, els braços de la Cort demanen al rei i aquest concedeix que es corregeixi el text vigent; el monarca en document de març d'aquell any manifesta que s'ha procedit a la revisió del codi de manera que ha corregit i esmenat uns *Furs*, altres s'han afegit i encara n'ha deixat d'immuntats. Talment s'assenyala que els furs han de regir amb caràcter general la ciutat i el regne, precisant-se que aquest s'estén des de la frontera catalana (riu de la Sénia) fins a Biar i Xàtiva.

Colón i Garcia assenyalen sis manuscrits datats o datables que contenen la col·lecció general del text català dels *Furs*: el primer el 1261, altre de 1329, un tercer sense data però que és del segle XIV, i els tres darrers amb lletres dels segles XIV i/o del XV. A aquests afegim un altre manuscrit del text llatí que hom data entre 1301 i 1341.

Cal també tenir presents altres manuscrits amb col·leccions parcials de furs, de vegades còpies d'altres; els autors en citen trenta-tres: el primer una còpia del segle XV que recull furs atorgats des del regnat de Pere el Gran fins Alfons el Magnànim; i el darrer ja és una còpia de 1786.

A més es coneixen diverses edicions del text en col·lecció general. En català n'hi ha una de 1482 feta per Lambert Palmart (alemany) i supervisada per misser Gabriel de Riusech, però sobre una còpia del notari Gabriel Lluís d'Arinyó; aquesta edició conté els furs i ordinacions concedits fins al 1436.

Una altra edició catalana és la que fou impresa entre 1547 i 1548 per Joan de Mey (flamenc), i feta sobre una altra còpia iniciada pel notari Francesc Joan Pastor, continuada pel també notari Lluís Alanyà i corregida per l'advocat valencià Pere Joan de Capdevila. Aquesta és l'edició intitolada *Fori Regni Valentiae* en dos volums, que té caràcter oficial segons privilegi real datat el 1547 a Montsó, i és la que els professors Colón i Garcia han presa com a base de llur treball.

Encara com a edició del text llatí n'és citada una de molt recent, d'entre 1950 i 1967, a cura de Manuel Dualde Serrano sota el títol de *Fors antiqui Valentiae*. Una edició feta a partir de l'únic manuscrit llatí que existeix i que es troba en l'Arxiu de la Catedral de València.

Igualment tenim nombroses edicions parcials que apareixen els segles XV, XVI i XVII; els autors en citen quinze, la primera de 1493. A aquestes edicions localitzades cal afegir les que es conserven en els processos de les Corts, que les aprovaren.

Encara al marge dels furs, el notari Lluís Alanyà l'any 1515 publicava una recopilació dels privilegis de la ciutat i del regne de València en volum intítulat *Aureum opus* (que no inclou les pragmàtiques).

D'altra banda, cal tenir en compte que el 1645 se celebren les darreres Corts valencianes. Malgrat això, com dèiem, Colón i Garcia treballen a partir de l'edició de 1547, i així llur edició omet els furs posteriors fins al dit any 1645; d'altra banda, figuraven en aquella edició alguns que foren derogats o revocats en Corts de 1645 (Generals, a Montsó), en les quals els braços demanaren justament al rei una nova edició dels *Furs*, que eliminés de la compilació els revocats, els repetits i els superflus.

Els nostres autors se'n justifiquen afirmant que «l'heterogeneïtat i la desmesurada extensió d'una sèrie tan vasta, dificultaria excessivament l'edició, per raó de la gran quantitat de material legislatiu de l'època postclàssica (1547-1645), el qual altrament, per la seva modernitat no fretura tant d'una edició com els furs de les èpoques originària i clàssica».

Centrant-nos en l'edició de Colón i Garcia, recordarem que aquests parteixen de la col·lecció general de furs editada el 1547-1548, a partir de la qual elaboren la que seria l'edició definitiva del text a mitjan segle XVI, per la qual cosa tenen en compte i prenen en consideració els manuscrits existents més autoritzats indicant en nota les variants dels altres i de les edicions antigues que es conserven. Especialment important és als efectes d'aquesta edició el manuscrit llatí dels *Furs* de Jaume I que es conserva en l'Arxiu de la Catedral de València.

Fins i tot en notes al text s'estableixen equivalències i la correlació de les rúbriques dels *Furs* amb el *Codi de Justinià*, amb els *Costums de Tortosa* tot recordant la discussió científica no tancada que vincula ambdós textos (publicats entre 1277 i 1279) i també amb els *Costums de Lleida*, del 1228, tal com en d'altres ocasions ha ressaltat el mateix Dr. Garcia.

De manera semblant els *Furs* són relacionats en aquesta obra amb la bibliografia existent sobre els mateixos, i amb textos jurídics estranys, amb els quals existeix una relació literal, un precedent normatiu o una relació institucional immediata.

Ja per a la transcripció dels textos es desenvolupen les abreviatures, es regularitza l'ús de les majúscules, s'adopten els signes de puntuació, l'apòstrof, els guions segons el català modern, s'adopta l'accentuació moderna, etc. Precisament el volum primer inclou la llarga llista de fonts publicades i d'altres obres consultades per a l'elaboració d'aquesta edició dels *Furs de València*. D'aquesta manera, el seu primer volum, tercer en aparèixer (és de 1980, quan el número dos es publica el 1974 i el tercer el 1978), compta com ja hem dit amb una introducció relativament extensa a càrrec dels autors de l'edició en la que es fixen els elements que integren el dret valencià, es refereixen al seu procés de formació, a les seves fonts de creació, a les diferents compilacions que es coneixen, etc. Després segueix el pròleg del mateix text dels *Furs* i comença el seu llibre I amb un pròleg general seguit de tres rúbriques, la primera sobre el territori del regne i el terme de la ciutat, altra sobre «les pastures e del vedat», i una tercera sobre la cort del batlle.

En el segon volum, de 1974, continua el llibre primer dels *Furs* (les rúbriques IV a la XV -relatives a taxes i organització judicials, sobre els infidels, els «precis feyts al príncep», etc. I també hi són transcrits les disset rúbriques del llibre segon (relatives a institucions ben diverses com la prova judicial, a transaccions, advocats i procuradors, a infàmia, a restitució a favor dels menors, a sagrament de calúmnia, etc.), i segueix fins la rúbrica XVII del llibre II.

El volum tercer, que apareix el 1978, comprèn tot el llibre III dels *Furs*, amb vint-i-dues rúbriques, que regulen fonamentalment institucions processals, però també es refereixen a servituds, als jocs o a l'usdefruit, per exemple.

El quart volum, de 1983, correspon al llibre IV, amb vint-i-quatre rúbriques, sobre la capacitat processal de la dona, dels fills i dels serfs; també es refereixen a les proves judicials, en particular a la testifical; a les garanties creditícies (la penyora), la compensació o les usures, de la

mateixa manera que es regula el contracte de ,companyia', les fires i els mercats, o els delmes i les primícies.

El cinquè volum, de 1990, recull els llibres V i VI dels *Furs*. El primer s'ocupa del règim matrimonial (arres, esponsalici, donacions entre cònjuges, retorn de l'aixovar) i de la tutela testamentària; el segon es refereix als serfs que fugen, però també al testament i la capacitat per a testar, així com a institucions successòries (l'hereu, llegats, acceptació de l'herència o no, etc.).

El sisè volum, de 1994, transcriu els llibres VII i VIII. El llibre setè tracta de les prescripcions, de les penes del ,jutge qui mal jutjarà', de l'execució de les sentències, de les apel·lacions, dels deutors que renuncien i abandonen els seus béns per a liquidar el deute, etc. I el vuitè es refereix a institucions tan diferents com són la penyora i la fermaça i la liquidació de deutes, o l'evicció i l'afillament.

I els volums setè i vuitè, tots dos de 1999, s'ocupen del llibre IX dels *Furs*. El setè s'inicia amb una breu dedicatòria i recordatori del Dr. Garcia, coautor d'aquesta edició, traspasat quan el darrer volum d'aquesta obra estava quasi enllestit. Era l'any 1998. Serveixin aquestes línies de breu homenatge a la persona i obra del Dr. Arcadi Garcia.

Segueix encara el llibre novè dels *Furs*, en la part que pròpiament recull l'ordenament penal, que regula diversos aspectes de l'ordenament processal, però també castiga l'adulteri o la violació de dona verge, la falsificació de moneda, les injúries, la lesa majestat, la traïció, etc.; també, en part, la notaria.

L'últim volum és també dedicat al llibre novè dels *Furs*. En ell es regula el guiatge i la treva, els feus, i prohibeix la batalla; però també es refereix als serveis comunitaris com ara els molins, els forns i els banys, i als pesos i mesures, al mostassaf, així com a diversos oficis i professions privades; a les mesures de superfície de la terra; com també als oficials judicials com són el saig i el porter i al carcellatge.

Segueix pendent un darrer volum que, tal com anuncia la introducció a l'obra, s'havia de dedicar a l'estudi detallat i aprofundit de les institucions contingudes en aquest ordenament jurídic valencià. Un projecte que esperem es reprenegui malgrat la desaparició d'un dels seus principals impulsors, car els *Furs de València* ens obren un «extens i apassionant panorama... per a la investigació històrico-jurídica».

Josep Serrano i Daura

HIPÒCRATES, *Aforismes. Traducció catalana medieval*. Edició d'Antònia CARRÉ amb la col·laboració de Francesca LLORENS (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 76), Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2000, 104 pp.

Arnaldi de VILLANOVA, *Tractatus de intentione medicorum* edidit et praefatione et commentariis catalanis anglicisque instruxit Michael R. MC.VAUGH (Arnaldi de Villanova opera medica omnia, V.1), Barcelona, Fundació Noguera i Publicacions de la Universitat de Barcelona 2000, 226 pp.

El fet d'acomunar aquests dos títols en recensió unitària no és fruit d'alguna equivocació, ans de la convicció que, segurament, res no podria ésser tan il·lustratiu de la distància que hi ha entre els dos texts i per tant de l'evolució (per no parlar del salt) que es donava no sols en l'ensenyament de la medicina entre nosaltres a darreries del segle XIII, ans també en el mateix concepte o definició de quina era la funció de la medicina; situació que s'allargà almenys fins a la primera meitat del segle XV en què semblen haver estat copiats els dos volums manuscrits que han conservat els *Aforismes d'Hipòcrates* (Burdeus, BM 568 i Toledo, Catedral 96-31) i demostra que eren encara considerats llibre vàlid, un segle i mig després que Arnau de Vilanova hagués proposada una definició teòrica alternativa de medicina.

Els *Aforismes* són, en efecte, un aplec de normes pràctiques entorn a com el metge ha d'incidir en el malalt davant certs símptomes de malalties, fruit segurament del saber i de l'experiència d'un dels grans metges de tots els temps, però no gaire més que indicacions amb vistes a la pràctica immediata. Un parell d'exemples, triats per llur brevetat un de les pàgines inicials i un de les

darreres, ajudaran a comprendre millor la presentació teòrica dels *Aforismes d'Hipòcrates*: «Quant la malaltia és en estat, adonchs molt soptil dieta los cové donar» (20, 8); i «Lo cadarn en lo ventre demunt, en xx. jorns se fa brach» (58, 38).

No cal dir com s'ha d'agrair a l'autora i a la seva col·laboradora la demostració de feina seriosa i acurada ben visible en la descripció dels manuscrits i de les característiques de les còpies, en la transcripció d'ambdós texts, en l'abundant anotació sobretot de la còpia de Burdeus i en el glossari, que proporciona nombre de paraules no registrades fins ara.

En contraposició, l'opuscle d'Arnau de Vilanova ens trasllada, tot d'un cop, a un altre món mental, aquell en el qual vivia un professor (certament, no un professor qualsevol, ans un d'extraordinari en més d'un aspecte) d'una universitat europea de darreries del segle XIII, en el qual es podria personificar allò que aquesta institució havia representat (i que ara el lector pot comprendre sense haver-s'hi d'esforçar perquè ho té davant els ulls), per a l'avenç doctrinal o mental d'Europa. Ja sé que, tal com indica el prof. Mc. Vaugh, Arnau de Vilanova mai no qualifica la medicina de 'scientia' (69 i 182), però no crec que hi pugui haver cap dubte del fet que el *Tractatus de intentione medicorum* no sols és un tractat científic, ans un en el qual l'autor es mira de fit un dels problemes més sentits en la teòrica de tots els temps: el de la delimitació gnoseològica d'una pràctica humana i de la seva qualificació pedagògica en el grau superior de la universitat. Res d'estrany, doncs, que ens fixem en particular en aquesta notable aportació d'un autor nostre a l'elucidació del dit problema.

* * *

Ja fa uns quants anys que l'actual editor d'aquesta obra mèdica d'Arnau de Vilanova en prepara la publicació i els lectors d'aquest anuari han estat informats dels successius estudis previs (cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 559-560, núm. 4619; XII (1993), 604-605, núm. 8545); en la introducció a l'edició present, el prof. Michael Mc. Vaughn avisa que les actuals pàgines prèvies (13-85 i 129-197) només són una revisió ampliada del segon dels articles.

Allò, doncs, que és totalment nou (almenys en sentit d'edició crítica) en el llibre actual és el text del *Tractatus de intentione medicorum*, col·locat per Juan Antonio Paniagua entre les obres d'autenticitat arnaldiana segura (cf. ATCA, XIV (1995), 20, I).

Creo que abans d'avançar en la present recensió, he de justificar la meua gosadia d'escriure-la. Són dues les raons que l'avalen: la principal és que Arnau de Vilanova exposà en aquest opuscle la seva idea de la peculiar naturalesa científica de la medicina; l'altra és que en aquesta exposició hi ha elements que també es troben en l'altra classe d'escrits d'Arnau, els relatius als valors del cristianisme.

Tal com Michael Mc. Vaughn assenyala constantment, el nostre opuscle respon a una problemàtica vivíssima en les facultats europees de medicina, en el pas del segle XIII al XIV: amb el seu concepte d'epistème / ciència, Aristòtil havia incidit (i amb quanta força!) en tots els àmbits del coneixement i les facultats universitàries, la de teologia inclosa, havien acceptat de sotmetre's a aquelles exigències aristotèliques, sense les quals un conjunt de coneixements no podia ésser considerat 'ciència'. La medicina també hagué de passar per l'adreçador, almenys fins a un cert punt, i repensar si la seva raó d'ésser era únicament la d'aplicar remeis purament empírics o no-més suggerits per l'experiència o l' 'auctoritas' dels grans mestres (Galè, o Hipòcrates, o Rasis, per exemple, el qual ja s'havia hagut d'encarar amb la dificultat de sintetitzar principis teòrics i experiència pràctica en el seu *De concordia philosophorum et medicorum*: 99, lín. 4), l'eficàcia dels quals remeis no podia ésser valorada 'a priori'. I l'interès del *De intentione medicorum*, que abasta molt més enllà del camp purament medical, rau justament en això, en permetre de conèixer la forma com Arnau de Vilanova dibuixà la solució del problema; ell, en efecte, distanciant-se ja de bell començament d'aquells que «solis theoreticis innitentes... in universalibus stantes» (98, lín. 1-2), no arriben a tocar de peus a terra, és a dir, a les malalties i als malalts concrets, defensa, a la seva manera, que el metge no sols no pot prescindir, ans ha de partir de coneixements teòrics, però que la seva feina és un 'art' i ell un 'artífex' (214, col. I); i així defensa alhora que els coneixements teòrics del metge no són els que interessen al 'naturali philosopho' (103/lín. 10-11), ben a l'inrevés, s'hi contraposen directament ('obviare directe', *ibid.*, lín. 10).

S'equivocaria, però, qui pensés que Arnau propugna, com tants dels seus antecessors, el pur empirisme del ,si t'encerto, t'endeveno'. Ell defensa que el metge ha de tenir uns coneixements teòrics com més segurs millor, però alhora subratlla amb el màxim de decisió que la raó d'ésser no sols de la medicina, ans també dels coneixements teòrics que s'hi refereixen, només són vàlids, si i en la mesura que són eficaços en la pràctica de conservar la salut o sanitat o de defensar-se de la malaltia; i que és aquesta la principal raó d'ésser tant de l',art' com de la ,ciència' mèdica. Amb una conseqüència: l'aplicabilitat o l'eficàcia d'un tractament mèdic només és coneguda per l'experiència: «...medicus... non investigat nisi per ea que sensui manifesta sunt, cum artifex sit sensualis et operativus...» (103, lín. 19-22). Potser m'atreviria a dir que, segons Arnau de Vilanova, la medicina i el metge, acceptades les bases de pensament i les informacions segures de les ciències naturals, ell pel seu compte s'ha de procurar un cos de coneixements pròpiament mèdics, relatius a la configuració i a l'activitat sana dels òrgans del cos humà, i l'ha de saber aplicar al malalt concret, tant en el sentit de defensar-li la salut com de combatre-li la malaltia.

* * *

Dediquem ara uns moments a veure alguna mostra d'allò que en aquesta edició permet de saltar a l'altre bloc de la producció literària d'Arnau de Vilanova, la qualificada d',espiritual'. Trobem, en efecte, sovint repetit en el capítol segon de la segona part (110-118), el sintagma ,corpus melioris formarum' (112, líns. 23-24; 113 / 3-4. 15; 114/5, 115/3. 5-6) o d'altres d'equivalents, com ,corpus humanum optime compositionis' (113/9. 22-23. 26); però aquesta referència a l'organisme humà existent en plena forma o en plenitud de salut i de possibilitats, també es troba en un dels títols centrals de l'Arnau ,espiritual', la *Philosophia catholica et divina*, publicada completa en aquestes pàgines del volum X (1991), 57-162, on primer veiem una referència a la doctrina mèdica sobre el dit tema i a la seva utilitat: «Medicus etiam, tam in iudicio corporum sanabilium quam corporum salubrium pro canone directivo seu regula prestituit oculis sue mentis corpus in meliori formarum...» (59-60, líns. 31-33); i no triga a arribar l'aplicació, car en el camp de la vida cristiana existeix un ,electus melioris formarum' (61/47), que no és altre que el Fill de Déu fet home: «Nullus igitur catholicorum ignorat quin eternus Dei Filius, ex tempore natus de virgine, sit inter homines melioris formarum...» (62/71-72); aquesta doctrina és d'una importància tan bàsica en el reformisme espiritual d'Arnau de Vilanova, que ell mateix la constitueix en norma bàsica per a la valoració de l'estat de salut o de malaltia (de ,pestilència') de l'Església, en resumir de forma coherent i sistemàtica en vint-i-quatre regles o conclusions tota aquella seva *Philosophia...*; quatre (o cinc) de les quals són com una aplicació del nostre tema i alhora base de la síntesi, a la qual ens hem referit; recordem el text de la *Regula tertia*, que identifica en el camp espiritual el ,corpus melioris formarum': «Homo, cui convenit personaliter esse Deum, est melioris formarum tam in corpore quam in spiritu, qui tanquam potissimus electorum est ceteris recte vivendi regula seu exemplar» (157/1540-1542); és fàcil de deduir-ne les conseqüències, en les quals no m'estendré, car l'únic interès d'aquesta referència era assenyalar que una doctrina mèdica és alhora un nucli central de la doctrina reformista d'Arnau de Vilanova.

Fixem-nos en un altre cas, al qual dóna ocasió el llibre que ens ocupa. El prof. Mc. Vaugh dedica bon nombre de pàgines a allò que ell anomena l',instrumentalisme mèdic' d'Arnau de Vilanova i, més en general, de l'Escola de Montpeller (68-84 i 181-197); i si en aquestes pàgines l'editor està més interessat a saber si Galè també era ,instrumentalista', em serà llegut a mi d'assenyalar en l'altra direcció, aquella que ja vaig fer explícita fa vora vint-i-cinc anys en publicar l'*Alia informatio begunorum* (149-150) i després vaig repetir en editar en aquestes pàgines el *De mysterio cymbalorum Ecclesiae* («ATCA», VII-VIII (1988-1989), 49), i de forma encara més explícita en fer pública la *Philosophia catholica et divina* («ATCA», X (1991), 37-39, on em preguntava i, doncs, plantejava si en les pàgines ,reformistes' d'Arnau de Vilanova hi havia continguts doctrinals que no fossin de naturalesa ,purament instrumental i de conveniència' (39). Amb les pàgines del prof. Mc. Vaugh arriba un element de judici que caldrà tenir present a l'hora d'intentar de veure-hi clar en aquest punt realment bàsic per a la comprensió del nostre gran metge.

Fem constar, en posar punt final, que el text llatí és correcte, que cada pàgina dedica un espai considerable a l'aparat crític, que no manquen les indicacions de fonts com tampoc ni la correspo-

nent bibliografia (199-206) ni les taules d'antropònims (209-212), de paraules (213-222) o de fons de manuscrits esmentats en el llibre. Per tot això, no cal dir com manifestem l'enhonorabona al prof. Mc. Vaughn i a la Fundació Noguera.

Josep Perarnau

Josep PERARNAU, *Tres textos d'Arnau de Vilanova i un en defensa seva* (Studia, Textus, Subsidia, X), Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2002, 408 pp.

El present volum és format per l'articulació, sense cap canvi en el número de les pàgines, de dos llargs estudis, apareguts amb la data del 2001 però impresos el 2002, amb els títols *L'Apologia de uersutiis atque peruersitatibus pseudotheologorum et religiosorum ad magistrum Jacobum Albi, canonicum Dignensem d'Arnau de Vilanova*, «ATCA», 20 (2001), 7-348, i *Sobre la primera crisi entorn del De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova*, *ibid.*, 349-402. Crec que el primer mot, *Tres*, del títol d'aquest volum demanaria una explicació més planera i més clara en els mots de *Presentació* que s'hi anteposen.

Els qui ens interessem per les obres i les doctrines d'Arnau de Vilanova agraïrem sempre al Dr. Perarnau la cura i la limpidesa a donar-nos, gairebé sempre, uns perfectes esquemes de les sengles obres arnaldianes que ell edita —quasi sempre per primer cop— o estudia. Qualque vegada hom arriba a pensar que el mateix Arnau es meravellaria que els seus escrits resultessin tan ben estructurats. Bé es veritat, em penso, que hom podria dubtar si l'ordre lògic de tants esquemes procedeix del qui ens els regala o d'aquell gra de seny que Arnau té, après a les escoles com alumne o, més endavant, com a professor universitari de medicina a Montpeller. Quan hom passa, però, de l'esquema al text, hi trobarà un seny entrunyellat ben sovint amb la rauxa característica de quasi tots els espiritualistes apocalíptics de la tardana Edat Mitjana, sota l'influx immediat o mediat de Joaquim de Flore.

Josep Perarnau, que només se sent segur caminant sobre textos o entre textos, ací arriba a ,in-siuar' el dubte de si Arnau coneixia quelcom més que el títol de la *Concordia* de l'abat Joaquim. (pp. 39-40). Cal subratllar-ho, perquè això torna a proposar, entorn d'Arnau, la qüestió sempre oberta de la transmissió dels corrents espirituals —i no només dels espiritualístics— per via oral comunitària, més que no pas per via escrita, més individual —àdhuc quan l'escassetat de volums manuscrits obligava a lectures, i a comentaris, en comú.

Per això hom es troba particularment colpit davant aguts aparellaments contradictoris, o complementaris, com el que ací es fa entre mestre Arnau i Ramon Llull (pp. 48-51) —no es veu tant l'altre emparellament entre Arnau i Ausiàs (a la *Presentació* ja esmentada), essent tan diferent el ,jo' dels místics medievals, més o menys derivats de les *Confessions* augustinianes, i el ,jo' dels primers humanistes i renaixentistes.

Recentment hom ha remarcat que amb els estudis i les edicions arnaldianes del Dr. Perarnau l'arnaldisme ha començat una nova etapa, que hom podria anomenar arnaldisme teològic. Aquesta centralitat teològica de l'arnaldisme no ha plagut a tothom en el món dels estudis arnaldians. Algú l'ha titllada de restrictiva i resclosida, que pot remarcar només alguna lleu originalitat dintre la teologia joaquimita. Però cal recordar i remarcar que aquesta no fineix amb la baixa edat mitjana: reviscola els decennis del cisma occidental, penetra dins els corrents espiritualistes del primer Renaixement, s'estén al món protestant i al nou cristianisme iberoamericà, reviu en la contrarevolució del final del segle XVIII i del començament del XIX i continua viu en alguns grups de cristians utòpics, catòlics o no. En certs moments i llocs, la presència arnaldiana, generalment per via no immediata, és constant. Benvingut, doncs, aquest neoarnaldisme teològic. Només em doldria que fos l'únic arnaldisme d'una nova etapa.

Car Arnau de Vilanova no serà mai tan sols una deixa històrica secundària, una ,mòmia' com qualcú deia de Ramon Llull els anys quaranta del segle passat.

El «Llibre en defensa seva» que apareix ja en la portada del volum és el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, conservat en

un manuscrit únic de l'arxiu carmelità de Roma, i només ara publicat complet, en una edició impecable com totes les altres del Dr. Perarnau. Ací aquest n'analitza acuradament el text i en detecta dues parts ben diferenciades, que el duen a atribuir-les a dos autors diferents. En estudis anteriors, l'editor crític i d'altres, amb raons prou convincents —algunes de les quals ja m'havia avançat de viva veu el Dr. Rubió i Balaguer—, havien atribuït aquest interessant tractat a un arnaldista o a diferents arnaldistes, que hi projectaven el polèmic ambient escatològic a favor o en contra d'Arnau, que s'havia conservat a París des de les disputes i el procés de 1299-1300, havia ultrapassat la data de la mort del metge-profeta (1311) i perdurat fins dintre el pontificat de Joan XXII.

La primera part d'aquest text reflecteix l'estil d'un escrit de defensa en un procés judicial, on sovint tant l'acusat com el seu advocat defensor solien, o almenys podien, escriure en tercera persona; ni era infreqüent que els escrits doctrinals al·legats en judici prenguessin el títol de: tractats.

Miquel Batllori

Claudia HEIMANN, *Nicolaus Eymeric (vor 1320-1399) - "praedicator veridicus, inquisitor intrepidus, doctor egregius". Leben und Werk eines Inquisitors* (Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens, II/37), Münster, Aschendorff 2001, 248 p.

El propòsit d'aquesta obra d'una jove investigadora alemanya no podia ésser més oportú: presentar per primera vegada i de manera global els resultats de la recerca sobre una figura que sens dubte no ha estat tractada per la historiografia com el seu pes específic postula. Es tracta, en el cas de Nicolau Eimeric, d'un pes feixuc, ai làs, en haver-se acreditat un lloc en la història a redós d'una institució tan poc simpàtica com la Inquisició, avui repudiada de forma oficial per la mateixa Església que la va crear i durant alguns segles la va sostenir. Després, doncs, d'un llarg període en què la crítica històrica i el pensament ètic s'han abatut contra els aspectes més negatius de la Inquisició, sembla haver arribat l'hora d'investigar altres aspectes centrals de la institució que foren per ventura oblidats o menystinguts. Claudia Heimann reivindica des de les primeres pàgines de l'obra la necessitat d'escometre l'estudi de la Inquisició com d'un mitjà per a preservar els drets dels creients al manteniment de la integritat i ortodòxia de llur fe; es tractaria, per tant, de posar en relleu els aspectes pastorals del tribunal de la fe, expressats de forma clara en les primeres mesures papals que li donaren origen. Val a dir que no deixa d'ésser un acte de gran coratge intentar aquest tipus de reflexió històrica partint d'un inquisidor tan bescantat ja en el seu temps com Eimeric. Val a dir també que Claudia Heimann ha posat uns bons fonaments per a procedir a una revisió de l'activitat inquisitorial bo i recollint-ne el moment pastoral, en la mesura que de cap manera no intenta edulcorar els excessos comesos pels inquisidors, ans s'esforça a situar-los i llegir-los en el seu context adequat: l'acció eclesiàstica en defensa de la fe. Certament que serà sempre difícil per a un home modern comprendre la manera com el món medieval va estructurar una tal defensa, però això no és excusa perquè la història oblidi o menystingui uns quadres de pensament que a més de vigència van tenir coherència per als homes d'aquell món, caucionant d'alguna manera el que a nosaltres després ens ha escandalitzat.

Perquè una revisió d'aquesta envergadura sigui possible, cal primer de tot posar sobre la taula la informació coneguda. És el que ha fet Claudia Heimann en el cas d'Eimeric: reunir tot el que se sap sobre el personatge per tal de tenir un primer esbós de la seva activitat, com a punt de partida per a continuar investigant tot allò que roman en l'ombra i que no és poc. En aquest sentit, una primera valoració del treball de Heimann ha d'ésser molt positiva: l'autora ha recollit tot el que avui un historiador pot desitjar saber sobre Eimeric, tant des del punt de vista documental com des del punt de vista dels estudis del passat —escassos— i dels que avui són en curs, i ho ha fet amb un ull crític ple d'encert, obviant les banalitats i centrant-se tot d'una en el cor dels problemes. Un dels primers que sorgeixen davant els ulls de la historiadora és el fet que Eimeric ha estat estudiat sobretot, per no dir exclusivament, en relació amb la seva acció antilul·liana. Fins i tot els textos eimericians editats els últims anys són textos contra l'obra de Lull o contra els lul·listes.

Molts altres aspectes que tenen un gran volum en la vida de l'inquisidor - per exemple, la seva copiosa activitat com autor d'obres filosòfiques, teològiques i comentaris de l'Esclatua i el seu mateix treball com a professional del tribunal de la fe - continuen essent en gran part desconeguts i haurien de sol·licitar l'atenció de la recerca en el futur, tasca en la qual hom espera que Claudia Heimann hi prengui el paper que d'ara endavant li correspon per mèrit propi.

Després de la introducció, on l'autora detalla les fonts documentals disponibles referents a la persona d'Eimeric i precisa les finalitats i el punt de partida del seu treball, els nou capítols en què es divideix el llibre ofereixen en síntesi l'anàlisi dels documents i dels resultats assolits per la recerca sobre Nicolau Eimeric fins al dia d'avui. En cadascun dels aspectes i problemes tractats en el diversos capítols l'autora fa aportacions del més alt interès. Algunes són rectificacions a recerques anteriors, com és ara el càlcul de la data de naixement del futur inquisidor, que havia estat estimada devers 1316 i que Heimann avança prudentment cap al 1320; o la revisió de la datació dels darrers escrits de l'inquisidor proposada fa anys pel qui signa aquestes ratlles. D'altres són el fruit d'haver explotat metòdicament les aportacions documentals dels darrers anys, la qual cosa ha permès a l'autora de presentar un quadre sobri i precís alhora dels primers anys de formació d'Eimeric al convent de Girona i en el marc de la província dominicana aragonesa, que havia adquirit personalitat pròpia, separant-se de la província castellana, el 1301. En aquest quadre, que abasta des de l'entrada d'Eimeric al convent gironí de l'Anunciació fins al seu magisteri en teologia i activitat docent posterior, són situats també alguns dominicans del temps d'Eimeric que tindran una influència forta en el currículum de l'inquisidor, com és ara Bernat Ermengol, i altres noms de frares que a títol divers dibuixen un paisatge més aviat dinàmic i polaritzat de la província aragonesa. Sense el perfil d'aquest rerefons, que Claudia Heimann ha sabut extreure de documentació poc explícita i encara dispersa, la comprensió de molts episodis de la vida d'Eimeric restaria incompleta. Ara comencem a saber que ja des de la seva entrada al convent de Girona Eimeric viu en un ambient que sovint és tens i fins i tot conflictiu, com a resultat de les tensions internes de l'orde dominicà d'aquells anys, que s'insinuen ara i adés, sense quedar tanmateix precisades amb prou nitidesa en els documents exhumats fins avui.

El segon i el tercer capítols són dedicats a estudiar els primers anys de l'activitat inquisitorial d'Eimeric, amb les dificultats incessants que ja des del primer moment li plantejarà el rei Pere el Cerimoniós. Claudia Heimann segueix molt atentament l'evolució de les relacions entre el rei i l'inquisidor, i assenyalava l'origen de llur mútua antipatia en l'intent de l'inquisidor d'eixamplar les competències del seu tribunal en detriment dels drets de la potestat reial. La jove historiadora alemanya ha sabut llegir molt intel·ligentment la causa real de l'enfrontament en el context de les relacions complexes entre l'Església i l'Estat en la corona catalanoaragonesa de la catorzena centúria. Sense tenir en compte que Eimeric és una peça més que juga fort i pren sempre posicions dures en els més diversos episodis que enfronten les dues potestats, no es pot comprendre la intensa activitat literària del rei a propòsit i contra Eimeric, ni el suport implícit i explícit que donaran sempre a l'inquisidor l'orde dominicà, els bisbes i la Cúria papal. Comptat i debatut, el rei intentarà neutralitzar-lo perquè li fa por. Ja des dels seus primers passos, Eimeric serà un os dur de peular, i no solament per al rei, ans també per als bisbes. Encara que hom voldria disposar de més dades, hom no es pot sotstreure a la impressió que Eimeric irromp en l'activitat del tribunal de la fe com un 'panzer', suscitant de seguida animadversions que no l'abandonaran mai més en la seva carrera. Claudia Heimann subratlla oportunitatament els documents en els quals l'inquisidor apareix sota una llum més benigna, que permeten inferir un exercici de les funcions inquisitorials més pastoral que no pas rigorosament repressiu, i és una dada que caldrà tenir en compte en el futur. En tot cas, amb mà esquerra o sense, Eimeric apareix des del primer moment com un tipus no precisament fàcil de tractar, amb una gran força interna que no pot ésser explicada només com un tret de caràcter i que caldrà relacionar sens dubte amb el seu convenciment íntim que la causa del tribunal de la fe era un afer transcendental amb el qual havia lligat vocacionalment la seva vida.

Claudia Heimann distingeix tres fases distintes en la pràctica inquisitorial del gironí. En la primera, que és la de l'aprenentatge, Eimeric treballa intensament i sense moure's dels termes del que seria una pràctica inquisitorial correcta (1357-1360). En la segona, l'exercici del càrrec s'inscriu en un context de forta polèmica, de tensió i de lluita franca entre el poder eclesial i el reial (1365-1375). La tercera és dominada de dalt a baix per l'enfrontament d'Eimeric amb els

lul·listes, amb les autoritats estatals i amb els municipis de València, Barcelona i Lleida a propòsit de la qüestió de l'ortodòxia de l'obra de Ramon Llull (1387-1393). Les reaccions suscitades per l'activitat de l'inquisidor foren de tal envergadura, que els dominicans van decidir suspendre'l en les seves funcions el 1360, i tant Pere el Cerimoniós com el seu fill Joan I el bandejaren dels seus regnes i terres, el primer el 1375 i el segon el 1393. Els períodes en què Eimeric no exercí el càrrec d'inquisidor són estudiats per l'autora en el capítol segon i en el sisè, com és ara el polèmic pas d'Eimeric pel Vicariat general de la província dominicana aragonesa (1362-1363), els anys en què col·laborà estretament amb Gregori XI, i la seva actuació durant el Cisma d'Occident (1378-1387), amb les repercussions que va tenir dins l'orde dominicà un fet tan insòlit i amb un repàs del paper de primera fila que hi va jugar Eimeric i dels tractats que va escriure aleshores per iniciativa pròpia o per encàrrec directe dels papes avinyonesos.

En el tractament de tots aquests temes l'autora assenyala amb gran cura tots aquells aspectes que la documentació no permet encara de desxifrar en detall i que ben sovint l'obliguen a reconstruir hipotèticament la seqüència i sobretot les motivacions dels fets. Tant en els episodis de la vida externa d'Eimeric com en d'altres on l'activitat intel·lectual de l'inquisidor pren més gruix, com és ara en el cas de la lluita contra Llull i, en general, en l'exercici del seu càrrec de jutge del tribunal de la fe, Claudia Heimann separa amb tota cura el que és històricament ben documentat del que no ho és gens o molt poc, en un exercici de sobrietat i prudència interpretativa digne d'ésser ponderat. És particularment reeixida l'anàlisi dels diversos processos inquisitorials duts a terme per Eimeric que la documentació coneguda per ara, inclosa la informació que en dona el mateix Eimeric en els seus escrits, permet de conèixer i que mai no havia encara estat duta a terme tal com ho ha fet Heimann. Tant en aquest aspecte com en la descripció de les fases de la lluita contra l'obra de Llull i el desplegament que arribà a assolir, l'autora es mou amb una objectivitat remarcable, fins quan toca el tema de les falsificacions dels textos lul·lians per part de l'inquisidor, que no nega perquè és objectivament innegable, però que contrapesa amb la dada també objectiva d'altres casos en què Eimeric respecta al peu de la lletra la informació escrita d'altri que ell fa servir en processos de fe.

Ara potser és arribat el moment de fer una observació general sobre el llibre de Claudia Heimann a benefici del seu possible lector català. Per ventura constitueix un fet nou en el panorama de la recerca catalana una investigació històrica que es proposa de comprendre l'inquisidor Eimeric en totes les seves facetes. Conscientment o no, la consideració històrica d'Eimeric ha estat supeditada a la història del lul·lisme. Certament que Eimeric pertany a aquesta història i de quina manera! Però serà impossible d'entendre bé el paper fonamental que hi juga si no prescindim de la imatge fàcil i òbvia de l'inquisidor pervers que persegueix uns lul·listes arcàdics. Perquè, vulguem o no, en la controvèrsia entre l'inquisidor i el lul·lisme s'enfronten dues realitats que procedeixen de la mateixa matriu. És efectivament l'Església romana i el missatge evangèlic que vehicula qui va donar origen a l'afany missioner de Llull i és la mateixa Església romana qui va crear el tribunal inquisitorial per a preservar la puresa de la fe dels seus membres. L'afany missioner i l'afany defensiu obeeixen a pulsions distintes, per no dir contraposades, i si arriben a gravitar sobre un mateix punt poden arribar a repel·lir-se mútuament. Sens dubte que els factors humans individuals van jugar el seu paper en aquest lamentable episodi, però justament perquè no deixen d'ésser humans cal intentar circumscriure'ls amb la màxima precisió en el seu context. I té raó Claudia Heimann quan fa notar que fins ara ha estat insuficient l'estudi i la caracterització dels grups lul·listes de finals del segle XIV i principis del XV, que en part podrien explicar algunes de les preses de posició d'Eimeric a llur esguard. Com és i continuarà essent un gran obstacle a la recta compensació de l'activitat i del pensament d'Eimeric la impossibilitat de llegir la major part de la seva obra, rigorosament inèdita i difícil de posar a disposició dels estudiosos de forma responsable a causa de la seva vastitud. En resum, la perspectiva que adopta Heimann en el seu llibre és exactament la contrària d'aquella que ha estat més habitual en la historiografia catalana: per a ella la lluita d'Eimeric contra Llull és un cas particular de l'exercici del seu càrrec d'inquisidor i no un episodi de la història del lul·lisme. No fou Eimeric qui va perseguir Llull, ans la Inquisició en el sentit més ample de la paraula, la qual cosa no es pot obviar en la consideració del problema de la butlla *Conservationi puritatis catholicae fidei*: Eimeric era tothora inquisidor delegat del papa; com no es pot comprendre adequadament l'atac d'Eimeric contra Llull sense tenir en compte les parti-

cularitats del tribunal de la fe i l'envergadura que va voler donar-li el pugnaç inquisidor gironí. I no fóra ingenu menystenir el grau de "nacionalisme" pro-lul·lià que va influir en la reacció antieimericiana de les capes burgeses i menestrals del país, liderades per un rei de tendències gibel·lines i d'ambicions de domini perfectament clares?

En les recerques actualment en curs sobre els aspectes doctrinals de la història catalana medieval, el llibre de Claudia Heimann representa, doncs, una novetat que està cridada a tenir influències benèfiques. Paradoxalment, l'esforç per a clarificar críticament tot el que havien assolit les recerques anteriors desemboca en una perspectiva on els buits i els plens, els resultats i els misteris es compensen en una barreja indèstriable. Des d'aquest punt de vista, la finalitat que l'autora s'havia proposat ha estat assolida, i el resultat de la recerca és la necessitat urgent de la seva continuació, si algun dia es vol tenir una idea històricament correcta del que representà Eimeric en el seu temps. No deixa d'ésser xocant que un personatge com Eimeric, tan profusament documentat, sigui al capdavant un desconegut. En el llibre de Claudia Heimann els buits hi han pres un relleu extraordinari, pel sol fet d'haver sabut organitzar objectivament i amb les cauteles metodològiques indispensables les dades disponibles. Tota observació a les seves conclusions haurà de passar per l'aportació de noves dades, per l'aprofundiment seriós de les que configuren avui l'univers eimericià i, sobretot, per l'aproximació al personatge que pugui facilitar l'edició sistemàtica dels seus escrits.

Per això nosaltres no sabríem fer retret a l'autora perquè en el seu llibre l'anàlisi de les obres d'Eimeric hi té poc espai. L'obra escrita d'Eimeric no és una obra anodina, ni serviria de res aproximar-s'hi a base de vaguetats. En canvi, Claudia Heimann ha fet un gran servei a la recerca del futur, en dreçar al final del llibre un apèndix de totes les obres d'Eimeric, on consta: el títol i la data de cada obra, l'eventual esment en tots els catàlegs anteriors, la o les edicions i la bibliografia de què hagi pogut ésser objecte i els manuscrits que la transmeten, amb transcripció d'incipits i explícits, i amb una descripció resumida de cadascun dels manuscrits, dels quals no se'n havia publicada mai cap. El catàleg de Claudia Heimann aplega trenta-nou obres autèntiques d'Eimeric conservades, n'esmenta cinc tothora perdudes, i quatre que se li atribueixen polèmicament. A hores d'ara és el darrer i el millor instrument de treball bibliogràfic sobre l'obra d'Eimeric, completat amb un segon apèndix on hi ha una cronologia de tots els fets documentats de la vida d'Eimeric, amb indicació bibliogràfica de les fonts. A través d'aquesta cronologia es veu molt clarament la seqüència dels escrits eimericians, tot i que no hi són indicats aquells dels quals no consta ni la data precisa de l'inici ni la de llur acabament. No cal dir que el llibre s'acaba amb una copiosa bibliografia i amb el corresponent índex de noms de persones i de llocs històrics, i dels títols de les obres eimericianes esmentades en el curs del llibre.

Si hom té en compte que l'elaboració d'aquesta síntesi ha estat realitzada en un termini de temps relativament curt i ha suposat a més que l'autora es familiaritzés de manera suficient amb la llengua catalana antiga, cal convenir que Claudia Heimann ha aparegut en el panorama de la recerca sobre temes d'interès per a Catalunya amb una força que ha d'ésser molt positivament valorada. La seva obra és un punt d'arribada i per això mateix serà un utilíssim punt de partida per a les recerques del futur. La seva lectura estimula, a més, per la seva contenció. Bo i situant-se en la perspectiva renovadora que hem intentat d'evocar, la sobrietat amb què tracta els diversos problemes i les incerteses que en cap cas no deixa d'assenyalar amb precisió produeixen el convenciment d'estar davant una obra que marca un abans i un després. Els resultats de la recerca de Claudia Heimann podran ésser tal vegada discutits, a condició que hom reïxi a superar la perspectiva des de la qual han estat formulats. Però això implicarà un esforç de treball que ara com ara poques persones, llevat naturalment d'ella mateixa, serien capaces d'emprendre, raó per la qual nosaltres no sabríem acabar aquestes ratlles sense reiterar el nostre desig que en el futur Claudia Heimann reprengui els estudis eimericians amb l'altura d'objectius i amb la mestria que ha sabut demostrar en aquesta 'opera prima'.

I potser tampoc no serà inoportú que des d'aquí se suggereixi la necessitat de traduir l'obra en català. Tant l'autora com el qui signa aquestes ratlles estan convençuts que el llibre hauria d'ésser llegit precisament a Catalunya, i no és cap secret per ningú que en temps passats altres obres de gran interès historiogràfic foren traduïdes de l'alemany al català, per iniciativa de l'I. E. C. o de les institucions culturals gironines. Al mateix temps, en aquesta nova edició es podria donar

l'oportunitat a l'autora de revisar els criteris de transcripció d'alguns textos, tant llatins com del català medieval, que a causa de llur provenença diversa, tal vegada no han assolit el nivell d'unificació que hauria estat desitjable.

Jaume de Puig i Oliver

Jaume de PUIG I OLIVER, *El «Dialogus contra lullistas» de Nicolau Eimeric. Edició i estudi*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIX (2000), 9-296.

Prosseguint els seus estudis sobre l'inquisidor Nicolau Eimeric, ben coneguts dels lectors d'aquestes pàgines, ni que només fos perquè pràcticament tots hi han estat publicats (cf. ATCA, II (1983), 319-346; III (1984), 29-58; IV (1985), 433-435; XI (1992), 191-289; XV (1996), 7-108; XVII (1998), 295-380), l'autor ens ofereix en les actuals un nou text, l'estudi i l'edició del qual es reparteixen gairebé a parts iguals l'espai d'aquesta llarga aportació; l'estudi, en efecte, arriba fins a la pàgina 139 i l'edició del text amb els corresponents aparats i la taula de mots, de la 141 al final.

És cosa acostumada que l'estudi introductori s'enceti presentant els manuscrits que ens han conservat el text objecte d'edició, en aquesta ocasió els dos del *Dialogus...* (Sevilla, Colombina; i París, BN, aquest copiat de l'anterior); ací, de més a més, ens recorda que amb el també eimericià i encara inèdit *Expurgate vetus fermentum* forma un bloc polèmic, en el qual el darrer títol és destinat a possibles lectors amb una certa preparació teològica i el *Dialogus...*, escrit en acabar el 1389, als curials d'Avinyó. Res d'estrany, doncs, que en l'esgrima dialèctica entre Eimeric i els seus contraris, les raons de polèmica antilul·liana s'entrellacin amb les apreciacions determinades pel Cisma d'Occident, que en aquells moments ja durava onze anys.

El problema, en efecte, és plantejat en relació al Cisma: dos anys abans que aquest esclatés, el 1376, Eimeric donava per acabat el *Directorium Inquisitorum* i treia de la cúria papal la (pretesa o almenys invàlida?) butlla *Conservationi puritatis catholicae fidei*, amb la qual, per mans del papa Gregori XI, intentava de colpir la memòria i la doctrina de Ramon Llull i del lul·lisme posterior amb el cop de gràcia definitiu, cosa que caigué molt malament a la nostra casa reial i sobretot al rei Pere III el Cerimoniós; però heus ací que el Cisma permeté de provocar un cop d'efecte: mentre l'inquisidor lligava la seva sort a una de les dues obediències, l'avinyonesa, el rei es declarava indiferent entre ambdues, i en conseqüència refusava l'inquisidor Eimeric, vinculat a una, i trobava en Bernat Ermengol un col·laborador que demostrava, texts a la mà, que l'Eimeric s'havia inventat 'heretgies' per ell atribuïdes a Ramon Llull. Un nou cop d'efecte sobrevindria en morir el Cerimoniós: el successor acceptà, segurament convençut per Eimeric, l'obediència avinyonesa i l'inquisidor Eimeric tornà com cavall desfermat i en féu de tan grosses que fou acusat formalment per les capitals dels regnes de la corona i desqualificat pel cardenal de València, Jaume d'Aragó, membre de la casa reial; de resultes, Eimeric, quan encara no havien passat dos anys d'haver-hi retornat triomfant, era bandejat de les terres de la corona pel mateix rei que li havia donada tota la confiança, Joan I, i es refugiava a Avinyó, on el 1389 hauria intentat de rehabilitar-se del seu fracàs en la lluita antilul·lista amb els dos tractats *Expurgate vetus fermentum* i *Dialogus contra lullistas*.

Heus-nos, per aquest camí de l'estudi introductori (durant el qual hem anat coneixent d'una banda d'altres 'dramatis personae' com són els col·laboradors de Bernat Ermengol a l'hora de sotmetre a crítica algunes de les acusacions antilul·lianes de l'inquisidor i demostrar-ne la manca de base (10-13), i de l'altra les idees del tractat presentades en forma esquemàtica de disset punts [19-23]), arribats a la llinda de l'edifici central del mateix estudi, on trobem planta baixa i pis principal; en la primera (23-74) fem coneixença amb els 'lul·listes' atacats per Eimeric: 'fra' Pere Rossell, ermità i ensenyant d'un seu 'lul·lisme' molt personal, en el qual és per ventura més perceptible el joaquimisme que el lul·lisme (23-26) tal com el mateix autor fa avinent en pàgines posteriors (74-92, en particular 77-80); tres personatges de la València contemporània (el merge Pere Geronès, el ciutadà Galceran ces Fàbregues i Francesc de Luna: 26-46) que se sortiren amb la seva de fer a l'inquisidor la vida impossible a la ciutat de València; i els altres lul·listes anònims

atacats per Eimeric en el *Dialogus...*, que l'inquisidor presenta com a terregada, si no detritus, social (46-56), i el mateix Ramon Llull, sobre el qual val a dir que l'inquisidor estava tan passablement informat com obsessivament enderiat a desqualificar-lo ja 'a priori' (56-74).

Crec que abans de passar endavant s'ho val d'aturar-nos en aquesta secció, de la qual cal valorar moltíssim, ja d'entrada, la riquesa d'informacions; però no és la quantitat allò que m'obliga a parar-me, ans la qualitat de l'aportació a la història del pensament català del XIV o almenys a la d'una de les seves manifestacions més autòctones. Si, en efecte, en una publicació d'aquestes pàgines del 1985 (ATCA, IV (1985), 61-172), un servidor detectava en aquell grup format a València en el primer terç del segle XIV una certa 'contaminació' d'herència lul·liana amb posicions arnaldianes (i ara em pregunto -evidentment només em pregunto- si la 'contaminació' no venia ja de Miramar, i si aquesta, amb seguretat més radicalment 'espiritual' que arnaldiana, no contribuï a la mort d'aquell convent-escola per a framenors), ara en acabar el segle la 'contaminació' presenta una altra fesomia, la d'un clar 'joaquimisme' sobretot en la figura de 'fra' Pere Rossell (en la suposició que les informacions doctrinals proporcionades per Eimeric sobre ell -les úniques existents- siguin verídiques, cosa que hom no pot pas donar per segura en tractar-se d'acusacions eimericianes).

El gran problema és el del camí per on han arribat les dites 'contaminacions joaquimites'. D'una banda, tenim durant aquell darrer terç del segle XIV un altre text 'nostre' clarament 'joaquimita', en el qual l'autor no sembla haver pensat, el *De triplici statu mundi*, escrit entre darreries del 1378 i el 1379, que engruixeix la presència del pensament 'joaquimita' entre nosaltres. No cal dir que si un servidor sabés d'on i com arribà aquesta 'contaminació' ja l'hauria assenyalada; no és el cas, però ara, en ocasió d'aquest més que notable estudi de Jaume de Puig em trobo a l'abast de la mà l'ocasió per a formular una hipòtesi -i, compte!, res més que una hipòtesi, i encara en veu ben baixeta!-: una certa 'contaminació' de joaquimisme amb lul·lisme es donà en fra Joan de Rocatalhada; ell, en efecte, deu ésser dels pocs personatges europeus del segle XIV que, traspassat Llull, han copsat per dins el sentit de l',art' i valorat el seu autor fins a la vel·leïtat de convertir-lo en l'Hèctor de la seva Minerva, intent del qual s'hagué d'oblidar just per la insensibilitat del nostre Ramon a l'hora d'aventurar-se a pronosticar el futur, tal com hom pot veure dins ATCA, XVII (1998), 214-215; d'altra banda l'atenció catalana envers l'obra de Rocatalhada és un fet demostrat almenys per les dues traduccions salvades i per d'altres proves que han arribat fins a nosaltres, proves que afecten la casa reial barcelonina no sols d'alguna manera, ans encara, si no m'erro, ens obliguen a preguntar-nos si certes decisions de la política eclesiàstica de Pere III no eren inspirades en els pronòstics d'aquell singular personatge que, des de la presó del palau papal d'Avinyó, es convertí en un molt escoltat oracle (ara en diríem 'analista de política prospectiva'). Repeteixo que és una simple i vergonyant hipòtesi on no veig que fins ara n'hi hagi haguda cap.

Perdó per la digressió. L'estudi introductori de Jaume de Puig segueix els seus passos avançant pel camp (minat?) de les dotze tesis que Eimeric atribuïa als nostres lul·listes i de les fonts lul·lianes que les podien haver alimentades tant en aquests com en la coneixença que en tenia l'inquisidor: és allò que aporten les pàgines 92-138, dedicades a l'anàlisi de cada una de les dites tesis, en les quals l'autor és guiat, en la mesura que ha tingut els materials a l'abast de la mà, per tres indicadors: el dels autògrafs eimericians (per exemple els conservats en el *Llibre de contemplació*, 116, molts dels quals almenys foren ja transcrits en la meua descripció dels dos volums ara milanesos, 115, nota 312); el de la distància tant verbal com mental entre un text de Llull i l',heretgització' que en fa Eimeric, distància bàsicament provocada per la manca d'atenció a l',art' lul·liana i de comprensió de la mateixa per part de l'inquisidor; i el principi de la mala fe inquisitorial, confessada pel mateix Eimeric i assenyalada per de Puig (90 i nota 240). I he de fer grans gràcies a l'autor per haver donat per bones les dues primeres indicacions que, si no m'erro, foren proposades i aplicades per primera vegada en pàgines publicades en el volum XVI (1997), 9-131, d'aquest anuari; la terça és aportació de de Puig i li ha d'ésser obertament reconeguda i agraïda. No cal dir com en seria d'apassionant resseguir l'aplicació dels tres indicadors a cada un dels dotze articles antilul·lians, però aquest text ja no seria una recensió.

Em fixaré, doncs, només en dos punts, en els quals l'aportació de les pàgines que ens ocupen, tot i les declaracions de l'autor de limitar-se a entendre l'acusació inquisitorial, ha avançat fins al llindar mateix de la solució; quan, en efecte, s'encara amb el gran trencacolls de la 'demostració per raons necessàries' i fins i tot reporta la frase del *Llibre de contemplació*, cap. cxxlvi, segons la qual

la Trinitat divina «se demostra als uns homes per fe e als altres per raons necessàries» (116, nota 313), era arribada l'hora de preguntar i preguntar-se quin és el sentit de ,demostrar' en Ramon Llull, si resulta que en comptes d'èsser subjecte passiu o objecte o resultat de demostració, la ,fe' és activa, també demostra, és a dir, si no m'erro, ,informa de l'existència de quelcom proposat com a veritat'.

Val a dir que aquest de la ,fe' i la seva relació amb la ,intel·ligència', que tant d'espai ocupa en aquestes pàgines (123-134), per ventura també s'hauria plevit de certes precisions verbals; és veritat que Eimeric, una vegada més (i són ja tantes les constatades en aquest estudi!) tira al dret i afegeix desvergonyidament pel seu compte ,ea que sunt fidei'(125). Però també, i una vegada més, topem amb el problema de la precisió de mots i de conceptes; perquè, què significa la paraula ,enteniment' en la mateixa pàgina; evidentment, ni l'home comú que entén, ni tan sols la potència humana intel·lectual, ans l'acte d'entendre, o la idea o comprensió intel·lectual d'una cosa; una idea o accepció o acte d'entendre que si mai (almenys en aquestes pàgines) no és equiparat a la fe teologal; i si, de més a més, recordem els dos versos de la *Lògica del Gatzell*: «Si tu vols entendre lo ver / fe e-ntendre t'auran mester», ens adonarem que es tracta d'una fe que, en comptes d'èsser demostrada, ,demostra' com ens acaba de dir el mateix Llull en el *Llibre de contemplació* perquè és una font de tot coneixement humà (tots hem començat de tenir coneixements ,per fe' i només amb el temps ens hem pogut permetre d'aprendre, de pensar, de preguntar o d'inventar per compte propi) i no sols del teologal. Té raó l'autor quan assenyala la urgència de clarificar la significació de conceptes lul·lians bàsics, que també acabo de demanar en la recensió dedicada en aquest volum a la tesi de Carles Llinàs.

I aleshores som a la porta de comprendre allò tan ,heritificat' per l'inquisidor, que la fe (i repetim-ho, Llull no parla de la teologal) pot ésser enganyada molt més que la intel·ligència. Un exemple ho farà avinent: en aquest moment escric en un computador, però no hi entenc res. Si em sobrevé alguna dificultat en l'aparell (i no seria la primera vegada) hauré de recórrer a algú que jo consideri més coneixedor que jo dels ordinadors; ell, si la sap i l'encerta, m'indicarà la solució, jo l'aplicaré i, si tant jo com ell ens hem fet entendre, l'ordinador tornarà a funcionar: hauré actuat per pura fe; si, en canvi (deixeu-m'ho dir amb la paraula italiana: ,magari!'), jo entengués quelcom de computerística copsaria el mecanisme d'on pot venir la dificultat, dominaria la situació establint la relació de causa-efecte i em seria molt més difícil d'equivocar-me o molt més fàcil d'encertar: la ,comprensió' o ,enteniment' d'una situació es basa en una ,veritat' copsada, entesa i posseïda per mi i tant com és autèntic ,enteniment' o comprensió d'un ,Tatbestand' (per dir-ho amb Wittgenstein), és inaccessible a l'error.

Després d'aquestes elucubracions passablement espesses, si el possible lector es vol desenquarterar, em permeto de donar-li el consell de ficar-se decidit en la lectura del *Dialogus contra lullistas*, no sols per les raons de gènere literari àgil que tan bé exposa l'autor (15-19), ans també i potser sobretot, perquè després d'haver-se sentit impotent i qui sap si befat davant tanta pretesa transcripció de documents o textos llatins, autènticament desvergonyida i impresentable que ara sembla ésser de moda, ací disfrutará ni que només sigui perquè la netedat del text li permetrà de gaudir del domini expositiu i de l'estil esparracat i llampant, de què ací fa gala l'inquisidor Eimeric (i almenys una vegada li hem reconegut sincerament quelcom de positiu; per cert, d'on li ve el menyspreu per allò que és popular [47 i 168-169, líns. 655-669], si ell en posseeix la verba?). I, si l'hipotètic lector té dubte sobre algun mot, es podrà il·lustrar amb el vocabulari eimericià del mateix diàleg, que ocupa les pàgines finals (235-296). De més a més, ara, àdhuc qui no es vegi amb cor de llegir aquesta obra en llatí la té a l'abast de la mà en traducció catalana del mateix dr. de Puig, acabada de publicar per l'editorial Quaderns Crema de Barcelona.

En canvi, el crític, que com l'inquisidor ha d'atemperar l',ungo' amb el ,pungo' (203/lín. 1690), es permet de preguntar-se si l'*Expurgate vetus fermentum*, més doctrinal, no seria el text destinat a la gent de la cúria romana, que volen anar al gra, i en canvi el *Dialogus...* no seria un opuscle de propaganda destinat a aquell estrat social que, com el dels lul·listes valencians, es vantava d'estar a l'altura intel·lectual necessària per a judicar personalment dels problemes doctrinals, l'estrat social d'aquells que havien passat per les universitats i que, d'una forma o altra, ja constituïen legió a darreries del segle XIV. Eimeric no hauria considerat que el *Dialogus...* li havia de fer guanyar la batalla d'aquesta opinió pública?

I ara, finalment, deixem estar el ,pungo': l'autor es mereix més que mil mercès per haver-nos donat un gran text i per haver-lo acompanyat amb un estudi introductori, on s'ha aventurat per un camp en el qual ningú no s'havia gosat a ficar. A mesura que els darrers decennis del segle XIV i els primers del XV els nostres mercaders s'aventuraven per la Mar Ocèana més enllà de l'Estret de Gibraltar, els buixolers dels *Atles catalans* contemporanis rescataven llenques de ,terra incognita' i la feien accessible: és allò que ha fet Jaume de Puig en aquestes pàgines: ha encetat l'exploració d'una ,terra incognita' i, de més a més, pul-lulant de feres: moltes i grans gràcies!

* * *

Aquesta recensió, d'acord amb els mèrits de l'estudi presentat i avaluat, s'ha mantingut intencionadament en la discussió d'algun dels grans temes que planteja, sense baixar a punts de detall. Faré, però, una excepció: en relació al manuscrit 1130 de Palma de Mallorca, BP, la nota 148 de la pàgina 56 potser pot induir algun lector a pensar que un servidor considero falsos tots tres els texts que hi són copiats, cosa ben certa quant a la pretesa lletra del metropolità de Tarragona a Gregori XI i a la claríssimament pretesa contra butlla de la *Conservationi puritatis catholice fidei*; però quant a la *Informatio inquisitoris Aragoniae, Valentiae et Maioricarum*, crec que s'ho valdrà d'estudiar el tema de l'autenticitat amb més detall.

Josep Perarnau

Ramon J. PUCHADES I BATALLER, *Als ulls de Déu, als ulls dels homes. Estereotips morals i percepció social d'algunes figures professionals en la societat moral valenciana* (Publicacions del Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita, 1), València, Universitat 1999, 224 pp.

València era reintegrada en el món cristià en un moment en què aquest era molt divers no sols del del segle VIII, ans encara del d'entorn l'any Mil, car s'anava estructurant, sempre sota la presidència de la teologia, entorn tres figures professionals: el del professional del dret (advocats, jutges, notaris); el del professional del diner (mercader, prestamista, banquer) i el del professional de la religió, equilibrat entre els canonistes que governen i els frares mendicants que encaminen i sovint critiquen; l'autor es proposa de donar-nos-en l'idèntikit, no pas el de la recerca actual, ans el de la mateixa literatura baixmedieval mitjançant «l'anàlisi dels texts del moralistes, dels seus sermons i tractats de moral» (22). En conseqüència, sengles terçons de l'exposició són dedicats al notari (27-84), als professionals dels diners (87-148) i als clergues (150-205), a base de fons manuscrits de València, ARV, de Barcelona, BC (6 i 215), i d'altres de ja publicats i estudiats en la bibliografia final (215-223).

Els notaris valencians semblen estar de moda, car darrerament han estat objecte d'altres estudis (cf. ATCA, XX (2001), 747-751). Prescindint ara de si la contraposició entre sistema oral i sistema escrit (27) és aplicable al cas valencià (els milers i milers de pergamins ja publicats i d'altres tants en curs de publicació aquests anys a Catalunya, demostren que el sistema escrit és vigent entre nosaltres des dels moments inicials de la reconquesta en començar el segle IX, i la València incipient del segle XIII no sols era empeltada en, ans era anomenada i considerada part de Catalunya), l'autor dedica algunes pàgines a avaluar tant qualitativament com quantitativa allò que representava el notari en la societat valenciana, situació que hauria canviat entorn mitjan segle XIV en què arribà la saturació notarial, la majoria es veié forçada a una ,aurea mediocritas' i alguns vivien en misèria (28-40); l'avaluació que els teòlegs feien del notari comença per la de sant Ramon de Penyafort: activitat lícita per a seglars; i ni Eiximenis ni sant Vicent Ferrer van més enllà d'indicar algunes de les temptacions, com són les d'aparentar una formació professional més elevada (al notari no li eren exigits estudis universitaris, car la notaria només era una ,art') (43-46); els juristes pròpiament dits o ,savis en dret' amb formació universitària romanista o canonista, potenciats pel fet que el Regne de València i els seus *Furs* foren impregnats de Dret Comú, també impulsat des de la Corona amb exclusió dels drets feudals precedents (59-70), tin-

drien consciència d'ésser els puntals de la nova sobirania, aspiraren a veure reconeguda la seva importància política i econòmica, i foren acusats d'avarícia pel poble i pels moralistes (71-74). Els jutges, finalment, es troben al cim de la jerarquia jurídica, car ells determinen i imposen el dret, tal com també estableixen els *Furs de València*; per això són acusats d'encaminar les sentències a favor propi amb accepció de persones, amb retards nocius a una de les parts o simplement per corrupció d'alguna manera pagada (76-83).

Els professionals dels diners anaren adquirint importància social amb la mateixa rapidesa amb què València es convertia en un empori econòmic, on (com en altres bandes: cf. ATCA, XIV (1995), 344-347) ja a darreries del segle XIII la pràctica de la usura era conflictiva, i on en la segona meitat del segle XIV aniria essent substituïda pels censals i violaris, després d'assistir a la discussió catalana entorn de llur legitimitat (100-104; cf. ATCA, VII-VIII (1988-1989), 241-253). I si Eiximenis, encara que no n'acabava d'estar, es deixà convèncer de llur legitimitat per Bernat de Puigcercós (104-106), però mestre Vicent Ferrer mantingué en els seus sermons una posició més aviat sospitosa d'usura sots capa de censal o violari i concentrà les seves condicions per a un censal autèntic en un rèdit no superior al 5%; i és en aquest tema particularment benvinguda la referència de l'autor a aquella intervenció doctrinal de mestres dominicans en els sermons llatins de sant Vicent Ferrer assegurant-ne l'ortodòxia, descoberta per Siegmund Brettler (autor, per cert, no citat en la bibliografia), intervenció que afecta justament la doctrina sobre els censals i acaba de tenir repercussió els darrers temps en qualque estudis dominicà del tema (107-115). Mestre Vicent era, de més a més, implacable a l'hora d'exigir la restitució del mal guany, i no sols de forma global, ans personalment al perjudicat, i això tant ací com a Fribourg de Suïssa (extrem també absent d'aquestes pàgines) (116-118).

L'ombra de l'usurer amenaçà durant segles de projectar-se damunt la figura del mercader (122-123), començada de redimir en el moment en què la mercaderia fou integrada en el concepte de 'pública utilitat' (122); la desvinculació entre ambdues figures de mercader i d'usurer hauria estat obra i mèrit de sant Ramon de Penyafort (124-125); i en acabar el segle XIV es podia donar per assumida per part dels mercaders com ho demostren el *Manual de mercaderia* de B, BU, ms. 4 (126), i els *Manuale de consells* de l'AMV (127-128). És però de cultura general que el gran teoritzador del mercader com a servidor de la pública utilitat és Eiximenis (128-130), qui completà l'operació concentrant en el 'regater' els aspectes negatius que abans tenia el mercader (134); l'autor, de més a més, s'aventura per la selva, si no inexplorada sí encara no ben aclarida, de la interpretació de texts eiximenians i considera que certes afirmacions teòriques procedien també de raons excessivament concretes i interessades (132-133); no accepta la contraposició entre les idees eiximenianes, liberals, i les vicentines, immobilistes, car ambdós autors reconeixen que la riquesa pertany a la creació de Déu i ambdós exigeixen al mercader que la utilitzi guiat per principis cristians, entre els quals destaca el de l'almoïna (136-141); els dos manuals de mercaderia, el català i el mallorquí dibuixen les qualitats professionals (sovint apreses en una escola específica: 145) del mercader (143-145), que més d'una vegada a través dels càrrecs municipals s'enfilava fins a la noblesa (145-148).

La secció dedicada al clergat comença recordant la col·laboració decidida i decisiva de l'Església en la configuració del nou regne i dibuixant la situació socioeconòmica dels clergues de grans desigualtats entre ells, coneguda pel padró de riquesa del 1448 (156-159), tot i que en restaven fora els qui no tenien 'ni ofici ni benefici' (160); essent improductiu, aquest estament era «possiblement, el seu major extractor global de renda...; açò havia d'afectar de forma negativa... la figura del clergue secular» (161). I així entre la repetició de constitucions sinodals d'una banda (prova que la situació no canviava: 167) i les constatacions de visites pastorals i les fuetades de sant Vicent Ferrer, de l'altra, ens passen davant els ulls els casos, comptats però cridaners, d'acusacions a càrrec de clergues seculars: forma de vida de seglars, luxúria i concubinatge (183-189), el gran parany de l'ociositat (189-194), algun esclat de violència (194-197), l'absentisme (198-201), amb una manca de formació intel·lectual seriosa, punt en el qual els ordes mendicants superaven incomparablement la clerecia secular.

L'autor ha encetat un tema, el de la percepció popular de tres categories de persones en la València de la Baixa Edat Mitjana, i l'ha encetat proposant-nos una cinta en tres temps, el central dels quals sembla el més arrodonit; una qualitat no pas minsa és que l'autor sap allò que toca en

campes en els quals no és pas normal que els medievalistes tinguin idees clares, com el del dret canònic o el de la teologia moral. Aquest podria ésser un camp en el qual per ventura trobarà pocs contrincants i en el qual, en conseqüència, la seva aportació podria ésser estimable.

Hauria, però, de reforçar alguna base, com és ara l'amplitud de la informació, punt en el qual ell mateix té tota la raó quan en la pàgina 138 recorda a d'altres que haurien d'haver «tingut al seu abast el conjunt de sermons de sant Vicent i... estudiat amb cura», però resulta que el 1999 les indicacions bibliogràfiques sobre els dits sermons, per exemple les de les pàgines 220-221, no constitueixen pas 'el conjunt de sermons'; i la manca dels publicats en el volum XVI d'aquest anuari, pàgines 109-340, ha repercutit en la pàgina 183, nota 191, on la frase «una medicina no val a totes malalties», es queda molt lluny d'ésser ni un pàl·lid reflex de la suculent contalla sobre el pagès que es volia enriquir guarint-ho tot amb ceba roja; i no és l'única manca; ja hem parlat de l'important (i pel que es veu desconegut) llibre de Siegmund Brettle, tot i que ja tingui vuitanta anys, com tampoc no hem sabut veure cap referència als sermons publicats per mossèn Manuel Betí (res de 'pare' com tampoc no ho era mossèn Joan Puig, aquest sí citat) a partir dels manuscrits, tothora desapareguts, de Morella; perquè les peces publicades per Brettle i per Betí tenen un comú denominador, el de la urgència escatològica, en la qual cal suposar que mestre Vicent potser no coincidís amb les posicions d'Eiximenis. Un altre punt: l'autor insisteix (i té més raó que un sant) en la gran diferència entre la formació d'un clergue, ni que fos capellà secular i la d'un religiós d'orde mendicant: com és possible que no hagi fet cap referència a la font que sobre aquest tema han posat a l'abast de tothom les actes contemporànies dels capítols provincials dominicans publicades pel malaguanyat Adolfo Robles en successius volums d'«Escritos del Vedat»? Hi hauria trobades les 'assignationes lectorum' i n'hauria pogut deduir la xarxa d'escoles internes i de professors tant de gramàtica (l'latina) com de filosofia i de teologia en tota la província d'Aragó.

L'escatològic, al qual ens acabem de referir, és un punt no pas secundari, en una exposició de la perspectiva des de la qual eren vists els estrats d'una societat com la valenciana dels segles XIII-XV, en parlar de la qual hom s'ha de preguntar si i com les conviccions escatològiques del 'praedicator finis mundi' afectaven la seva visió i descripció de la realitat; realment, en aquella societat valenciana de començament del segle XV no se salvava res? I aquesta és la dimensió que caldria sobretot assegurar, passant de la descripció soma a la interpretació en profunditat. Perquè si no vaig errat creuria que el problema global del nou nat Regne de València és aquest: en què consistí no pas tant crear un estat institucionalment i constitucionalment 'cristià', sinó una societat que sense cap mica ni ombra de dubte volia ésser cristiana; i en aquest sentit no em sé explicar la manca de qualsevol referència a l'*Ordinatio ecclesiae Valentinae* dins la província eclesiàstica Tarraconense, suara editada pel també malaguanyat amic Vicent Castell, o al 'best-seller' medieval per a la formació de la clerecia, el *Manipulus curatorum* de Guiu de Montroquer, o ni que sigui el *Tractatus Patriarche*; amb les decisions del rei Jaume I, aquell és el document configurador bàsic del nou regne. I si hom no s'acontenta d'exposar, sinó que vol explicar, cal partir d'aquelles pàgines.

L'autor ha demostrat que té bon instrumental a l'abast de la mà, fàcilment completable amb d'altres termòmetres socials com poden ésser els processos sigui quina sigui la jurisdicció, davant la qual foren enantats. Alhora que li donem l'enhonorabona per aquest (¿primer?) fruit l'encoratgem a ampliar-lo en totes direccions.

Josep Perarnau

Alfons de Borja y la Ciudad de Valencia (1419-1459). Colección de documentos del Archivo Histórico Municipal. Edición y estudio de Agustín RUBIO VELA, València, Fundación Valencia Tercer Milenio 2000, 294 pp. i vuit pàgines de fotografies.

Quatre dècades centrals del segle XV vistes a través de les lletres oficials que els jurats de València adreçaven a un personatge que aquells anys pujà a la màxima altura a què era possible d'arribar en els Països de l'Occident Europeu, equival a proporcionar al possible lector un obser-

vatori, difícilment millor, des del qual veure passar la vida d'aquells quaranta anys i de forma ben dinàmica, i encara amb el dens entreteixit d'implicacions entre les diverses formes d'actuació privada i pública. És com contemplar el teatre d'aquella vida des d'una de les millors llotges.

Rubio, a qui ningú no negarà que deu ésser en aquests moments el millor coneixedor de l'Arxiu Municipal de València en els seus fons medievals, ens fa passar davant els ulls per dos camins aquella llenca de vida: per les seves pàgines introductòries (11-103) i per l'aplec de cent seixanta-cinc documents, datats entre el 1419 i el 1458 (105-286).

Llegint l'exposició proemial m'he adonat que l'ascensió d'Alfons de Borja fins al llinar mateix del pontificat es féu amb tres grimpades, totes tres vinculades al Cisma d'Occident i a les seves escorrialles. Segurament escarmentat pel cas de Felip de Malla, a qui el rei Alfons mai no perdonà d'haver acceptat del mateix Martí V, qui li agraià amb una canongia de la Seu de Barcelona l'haver estat (el gran?) elector seu, perquè, segons el rei, els primers que havien de rebre els favors del papa (o dels seus legats, en el cas de Borja) havien d'ésser ell mateix i els altres membres de la família reial (fins i tot les dones havien de rebre beneficis eclesiàstics, com és ara la Rica Hembra), Alfons de Borja no gosà ni tocar una altra canongia que li ofería el cardenal Adamaro Alimanni, legat per a l'extinció del Cisma vivint encara Benet XIII, i així esperà que legat i rei li proporcionessin un primer salt en el 'cursus honorum', el d'una canongia a la Seu de València (i m'adono que cap a l'acabament del nostre període, el rei pretengué que totes les concessions de beneficis fetes pel papa als súbdits reials anessin primer a mans del rei: 272-273).

El segon salt arribaria un decenni després, de mà del mateix rei i d'un altre legat, aquesta vegada Peire de Foix, a qui fou concedit de posar punt final al dit cisma entre nosaltres solucionant la situació del grup dur i resistent a Peníscola entorn Gil Sanches Munyòs, Climent VIII: Borja conduí els darrers passos de negociació, que només podia tenir una sortida, perquè ja el rei no es podia permetre de fer més el ximple amenaçant Martí V amb un procés de destitució com el que el Concili de Constança havia fet a Benet XIII, i els resistents peníscolans ja no podien aguantar més perquè se'ls acabaven els volums de la biblioteca papal, la venda o donació 'pro provisione' dels quals els havia permès de mantenir-se fins a darrers de juliol del 1429. I Alfons de Borja rebé la segona promoció, que li col·locà al cap la mitra de València, amb grans alegrois de la Ciutat, dels quals aquesta no trigaria a penedir-se. I altra vegada (és la terça) trobem la ximpleria d'un rei, jugant per pura i simple especulació entre el concili decapitat de Basilea i el papa, la reconciliació dels quals valgué a Borja el capell cardenalici. Simple instrument al servei fidel del seu amo, sabé congraciarse l'altra part, i aquesta manera d'actuar li permeté les tres grimpades.

Ja només mancava el darrer pas, el que el portaria a asseure's a la cadira papal. Tingué lloc el 8 d'abril del 1455 i vint dies després arribava la notícia a València, que llançà totes les campanes al vol, endegà totes les processons pensables i encengué falles i alimares a desdir, alhora que els jurats de València intentaven de robar a Xàtiva l'honor d'ésser la pàtria del nou papa. Però si fem cas a allò que els contemporanis escriviren, el detall que meresqué una autèntica ovació popular a honor de Calix III fou la promesa no sols de centrar els seus esforços en la recuperació de Constantinoble, amb l'afebliment del poder dels turcs, ans d'implicar-s'hi personalment «tro a scampament del meu propi sanch, si mester serà» (77); jo no sé si el grup lul·lista valencià (69) féu arribar la idea, però el cert és que Ramon Llull l'havia proposada a Nicolau IV tan bon punt la pèrdua de Sant Joan d'Acre l'havia obligat a prendre's seriosament el tema de la croada per a la recuperació de Terra Santa. Hi ha encara en Calixt III un altre detall lul·lià: el de fer pagar la croada no pas al poble, ans als eclesiàstics a base d'un tribut proporcional a llurs rendes (82), tal com hom pot veure en l'estudi dedicat al tema de les escoles lul·lianes de llengües en aquest volum. Però immediatament els jurats ja començaren de demanar excepcions.

De fet, Alfons de Borja ja era Calixt III i així s'havia esmunyit de les mans del rei aquell instrument dòcil disposat en tot moment a cercar els camins que permetessin al rei sortir-se amb la seva. I quan ja havia resultat indubtable que els Trastámara no podrien seguir jugant amb l'antic servidor seu, assistim o bé a situacions esgarrifoses com la de la 'maledicció' papal a Eiximèn Roís de Corella, comte de Cocentaina, qui segurament havia saltat més enllà dels límits permesos en compliment de la missatgeria reial, o a l'espectacle de lluita aferrissada entre un lleó i un tigre per a apropiarse de les millors peces del regne, al voltant dels quals espia una guineu esperant endur-se algun mos al propi cau. Malgrat la canonització de mestre Vicent Ferrer, la capital no es

manifestà a gran altura en no dedicar ni una línia a la desaparició de qui poc temps abans galejava com de la suprema glòria valenciana. El fet és que aquell 1458 finalitzava la generació dels protagonistes de gairebé tota la primera meitat del segle XV.

La segona part ens dóna cent seixanta-cinc documents, cent quaranta-quatre dels quals són transcrits íntegres i vint-i-un només en regest, tots de l'AMV, *Lletres missives* o *Manuals de consells* (105-286); vint-i-dues de les lletres transcrits senceres foren escrites en llatí. Com és acostumat en les transcripcions documentals realitzades per Agustín Rubio Vela, llur lectura deixa aquell bon regust de boca, propi de la feina ben feta.

Un nombre no menyspreable de lletres són simples recomanacions o peticions de beneficis per a aspirants de la ciutat i sobretot per a parents dels jurats; però fins i tot en aquestes salten sovint notícies que entren directes en el nostre camp, com és ara una demanant un dels primers beneficis que vaquessin per a un estudiant d'arts de tretze anys, que tenia la intenció de matricular-se a l'Estudi de Lleida (148-149); uns quants anys més tard, aquell jovincell, Gaspar Pellicer, s'havia convertit en el «rector del studi de S. Jermà» (238: d'on? Existia el dit estudi a Lleida? o era potser un col·legi per a estudiants relacionat amb l'església de Sant Germà d'Auxerre, a París, ubicada prop del riu i de l'actual museu del Louvre?). Compareix un aspirant a estudiar dret canònic (266). Sabem d'«una notable i singular obra», escrita per Pere Belluga, un exemplar de la qual era destinat al rei (156); també sabem que calia «confirmació e/o reparació de les dites bul·les o rescrits» de Sant Salvador relatives a les gràcies espirituals que es deia concedides per papas antics, segurament a les esglésies dedicades al Sant Sepulcre (196).

Però les informacions almenys a primera vista més interessants semblen ésser les que es refereixen a la situació de València i en particular a la de l'església valenciana en aquells moments, encara que és difícil de destriar entre València i església valenciana a mitjan segle XV. València hagué de seguir la política del rei en el seu ball purament egoista entre el papa Eugeni IV i el concili decapitat de Basilea i no es privà de treure partit de la situació cismàtica (o almenys d'intentar-ho) (146-147). València, més que l'església valenciana, era favorable als moviments renovadors de l'orde franciscà (l'Observança) en els convents de Santo Spíritu i de la Vall de Jesús prop Gilet i Puçol, respectivament (165 i 211-215, 219, 222, 252). Sabem que no mancaren friccions amb un delegat inquisitorial (192, 199-200, 218, 249), per on som assabentats que alguna víctima d'aquell tribunal ingressà en el «càncer perpetua» de Xilvella; sabem que durant tot el pontificat valencià i romà d'Alfons de Borja seguiren les confrontacions entre ambdós poders pel fet que la ciutat de València actuava aplicant penes de mort contra algun clergue purament tonsurat, reu de crims, apropiant-se així de la jurisdicció eclesiàstica (275-278). Una de les lletres sembla incidir en el conflicte creat a la Çaidia per la pretensió d'entrar-hi la germana de Jordiet de Sant Jordi (al qual es refereix l'article de Ferran Garcia Oliver i de Víctor G. Labrado, resumit en la secció de *Notícies bibliogràfiques* entre les del segle XV) (198). No cal dir que ciutat i església de València coincidien a desitjar i demanar que el bisbe-cardenal tornés al seu bisbat (171).

Però els dos punts, en els quals tant València com la seva església reberen de Calixt III plena satisfacció foren la canonització de sant Vicent Ferrer (205, 245, 248) i «la perdonança de la Seu», repetidora cada any en la festa de la Mare de Déu d'Agost, de la qual els jurats esperaven una forta atracció de visitants i una rica injecció de diners per a la continuació de les obres catedralícies (262-265; 264). Però fins i tot en aquella ocasió es manifestà la insaciabilitat monetària del rei, que volia ficar les mans en la caixa de les almoines (284).

La tensió, no tant entre la ciutat i l'església de València, com entre els dos poders suprems, tingué ocasió de manifestar-se entorn la successió en el bisbat de València després de la mort de Calixt III, bisbat que el nou rei, Joan II, volia per a un bastard seu, amb la conseqüència d'introduir al palau episcopal la vídua d'un seu germà (257); en tots dos punts s'hagué de quedar amb les ganes.

Només una pregunta: entorn el 1979, amb motiu del sisè centenari del Cisma d'Occident, l'Institut d'Estudis Catalans i la Societat Castellonenca de Cultura publicaren sis volums de bibliografia, regests i estudis, cap d'ells no citat en aquest volum (97-103). En punt de bibliografia borgiana crec que he d'assenyalar el llibre de Götz-Rüdiger TEWES, *Die römische Kurie und die europäischen Länder am Vorabend der Reformation* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 95), Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2001, X i 470 pp.; l'assenyalo perquè, tot i que el títol no permet d'endevinar-ho, dedica nombre de pàgines a Calixt III.

Una vegada més, el prof. Agustín Rubio mereix ple agraïment i felicitació. Que no li manqui la nostra.

Josep Perarnau

Joan ROÍS DE CORELLA, *Prosa profana*. Traducción, estudio y edición crítica de Vicent MARTINES PERES, Madrid, Gredos 2001, 312 pp.

El libro comienza con una introducción que, aunque concisa, trata los aspectos más importantes relacionados con la vida y repercusión de la obra de Roís de Corella (7-60). Martines afirma que Corella (1435-1497) es el menos conocido de los clásicos de la literatura valenciana (7). Después de hablar de su familia, explica cómo Corella se relacionó con autores como Bernat Fenollar o el Príncipe de Viana y cómo aparece en la lista de contribuyentes del monasterio de la Trinidad, donde fue abadesa Isabel de Villena.

Seguidamente se lleva a cabo una revisión de las ediciones publicadas de las obras de Corella desde 1913 a 1995 con abundantes explicaciones. Respecto a las traducciones, Martines señala una doble perspectiva: la vertiente centrífuga, que es la que hace llegar la obra de Corella a un público mayoritario, no sólo a los lectores de lengua catalana o valenciana; y la centrípeta, la que utiliza las traducciones publicadas para mejorar el conocimiento del autor, el mismo texto y su contexto (16).

Del estilo de Corella señala su fuerte conexión con Ausiàs March en su poesía, y de su prosa señala su estilo cuidado y elegante donde se ve un «retórico gusto por la acrobacia morfosintáctica» (20). Dedicó cinco páginas a la «valenciana prosa», que es básicamente un estilo (22). Siguiendo a Carbonell, en lo que respecta a Corella, la valenciana prosa es una forma estilística que parte de Boccaccio y «evoluciona hacia soluciones lingüísticas originales, las cuales, sin violentar la lengua más allá de sus posibilidades estructurales, llega a un grado máximo de desarrollo en la prosa» (23). Según Carbonell, se trata de una «prosa humanística» (23). Termina dando una explicación sobre las posibles razones de la desaparición de la valenciana prosa, partiendo de las ideas de Wittlin, que explica la cuestión como cambio de intereses en donde entran preferencias lingüísticas y temáticas (25).

Martines señala que Corella en su prosa profana utiliza los temas y los argumentos de la mitología clásica. No inventa sus argumentos. Mantiene que esa «falta de originalidad se salva por la profundidad psicológica» (27). La *Tragedia de Caldesa* es la piedra angular de su aportación literaria (27). Expone las generalidades de la obra, el concepto de tragedia e indica coincidencias con la lírica italiana (29). Estudia con abundantes notas a pie de página el resto de la producción y comienza a hablar de Corella como traductor. Martines habla de la maestría de Corella al traducir los salmos y diferencia entre traducir y actividad traductológica (42). Dice que muchas veces —por ejemplo en las *Lamentaciones de Mirra y Narciso* y *Tisbe*— reelabora y adapta, en lugar de llevar a cabo una verdadera labor traductora (42-43). Recuerda que la historia de amor incestuoso de Mirra, la toma Corella directamente de Ovidio (*Metamorfosis* X, vv. 299-502). Esto sucede en muchas de sus obras. Después de demostrar de forma detallada la gran recepción que tuvieron sus obras (47-53) pasa a explicar los elementos renacentistas de Corella, y cómo asimiló a los humanistas italianos (Dante, Petrarca, Boccaccio).

Termina la introducción explicando los criterios de su traducción. Indica que los textos base son: la edición de Tomàs Martínez Romero (1994), que no es completa; la de Jordi Carbonell (1983) para los textos que no aparecen en Martínez Romero; las ediciones que menciona más adelante en la bibliografía; y los manuscritos Maiansià (Biblioteca de la Universidad de Valencia), el *Jardinet d'Orats* (Biblioteca Universitaria de Barcelona) y el de Trinity College (University of Cambridge). Al final deduce que «toda traducción es una obra inconclusa, abierta, retocable y mejorable» (66).

Precisamente son estas últimas palabras las que pueden llevar a analizar algunas ideas o conceptos que se han ido exponiendo a lo largo de la introducción. Me refiero, sin ir más lejos, a lo de

que Corella sustituye originalidad por profundidad psicológica. Hay que entender que la originalidad en la época no contaba casi nada. La ,imitatio', aceptada por todos, servía para demostrar la habilidad de un autor en precisamente re-tomar un texto y llevar a cabo un producto no nuevo, sino propio, o a veces, simplemente retocado. Un caso de producto nuevo no es ni más ni menos que la historia de Válder y Griselda, que escribe en latín Petrarca a raíz de la novela escrita en vulgar por Boccaccio en su *Decamerón*. Pero lo más importante es lo que Martines da en llamar como ,profundidad psicológica'. Es un aspecto fundamental que más que de Dante o Boccaccio proviene del Petrarca vulgar. Concretamente se debería señalar el capítulo IV del *Triunfo de Amor*, en donde los efectos psicológicos del enamorado están puestos en primer plano por el autor y son el origen de un corpus enorme, todavía no lo suficientemente estudiado. Por otra parte, si todavía hay estudiosos que dudan que el humanismo italiano llegó a la Península primero a través de la Corona de Aragón, libros como éste que ofrece Martines son necesarios e imprescindibles. Es indiscutible que aspectos como el de la profundidad psicológica son los que sitúan a Corella, no como un autor medieval, sino ya renacentista, un autor que había asimilado bien lo que llegaba de Italia. Su manera de traducir lo demuestra aún más.

Otro asunto que lleva al lector a replantearse ideas al leer el libro de Martines, es esa diferencia entre la acción de traducir y la acción traductológica. Martines trae a colación, de nuevo, algo fundamental si pensamos en la producción peninsular. El siglo XV castellano, pobre y dominado por las ideas obtusas de los latinistas, en donde Enrique de Villena era considerado un traductor extraño (todavía en nuestros días hay quien lo considera un mal traductor) traducir como Corella era impensable. Esto se debía a que en Castilla existían dos problemas ya superados desde hacía tiempo en Aragón: la idea de la inferioridad de la lengua vulgar y la exigencia de que una traducción fuera estrictamente literal aunque no se entendiera. Ahí han quedado para siempre Pero López de Ayala y los retruécanos que tuvo que hacer Alfonso de Madrigal en su *Tostado sobre Eusebio* (ca. 1450), no publicado hasta principios del XVI por el cardenal Cisneros, para poder decir que una traducción ,palabra por palabra', sobre todo si se pensaba en la belleza, no sólo era poco recomendable sino imposible, ya que se caía en el oscurecimiento del texto y había que pensar en la cultura a la que se traducía (el conocimiento de las lenguas era básico, así como el contexto cultural del autor y la obra) y en el público que iba a leer la traducción, según su concepto del ,linaje del saber'. Madrigal, quizá obligado por el momento, recomienda la literalidad en tanto en cuanto no oscurezca al texto. Sus palabras hay que entenderlas en ese contexto. Si no lo hacemos así, podemos caer en equivocaciones. Madrigal llega a admitir ,rodeos', es decir, cambios que incluso admiten añadidos, amplificaciones y supresiones en cualquier traslado. Una Castilla con intelectuales como López de Ayala o Cartagena no iba a aceptar a Madrigal. Por eso se le publica a principios del XVI. Si alguien entendió bien lo que era traducir en la época fue Madrigal, El Tostado. En Aragón, según ya he explicado en algunos trabajos, la situación era diferente afortunadamente para el humanismo peninsular. Negar la importancia del cambio de canciones catalanas por francesas y otras cosas, como por ejemplo utilizar la historia de Válder y Griselda de Petrarca traducida por Metge en lugar de la escrita por Boccaccio en la traducción catalana del *Decamerón*, llamándola adaptación, es una equivocación (Lola BADÍA, *Sobre la traducció catalana del Decamerón de 1429*, en «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXXV, (1973), 74). La prueba es que el traductor castellano de la misma obra ya a finales de siglo (1496) sigue los métodos del traductor catalán. Como de todo cuanto trato –lo de El Tostado, el panorama castellano y Boccaccio- ya lo he analizado en otros lugares, no quiero repetirme (Cf. la bibliografía que aparece en mi artículo, *Petrarca traductor: los cambios de traducción peninsular en el siglo XV a través de la historia de Válder y Griselda*, en *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Eds. MARTÍNEZ ROMERO Y RECIO. Castelló: Universitat Jaume I y Creighton University, 2001, 307-308) Sirva lo que digo para explicar que si Corella traduce y añade, o amplía o introduce pasajes de otros textos en el suyo, recreándolos, es porque forma parte de la tradición avanzada de Aragón (lo mismo le pasa a Enrique de Villena, partidario abiertamente de traducir «por la orden que mejor suena») y también porque, al pertenecer a un ambiente cultural avanzado, ya no se plantea la inferioridad de la lengua vulgar y, al mismo tiempo, valora su texto: tiene conciencia de que no debe ser oscuro y de que hay un público y una cultura que respetar. Por estas razones, en parte, se puede hablar de una prosa humanística. Corella es otro ejemplo de la superioridad intelectual en rela-

ción a los nuevos tiempos frente a Castilla. La actividad traductológica no es sino la libertad en la presentación de un texto por parte de un traductor-autor, con mentalidad moderna. Dicha mentalidad proveniente de Italia le permite poner, quitar, añadir, según criterio propio. Se corresponde esta actitud con la señalada por Martines al respecto de cómo Corella tradujo los salmos: cuando lo estimaba conveniente seguía al texto base, pendiente siempre de la belleza:

«Comparada con la atribuida a Bonifaci Ferrer, la traducción que realiza Roís de Corella de los salmos es una prueba inequívoca del progreso realizado tanto en la praxis traductológica en la Corona de Aragón como del progreso de la lengua catalana misma durante el siglo XV. Se percibe una nueva mentalidad lingüística que va de la mano con las nuevas ideas sobre religión. Roís de Corella, aun cumpliendo el débito traductológico (e inquisitorial) de fidelidad con respecto al original, no sólo abandona la literalidad extrema, sino que en numerosos puntos de su versión se atreve a realizar una traducción interpretativa y a introducir elementos de la nueva retórica; y, como un maestro que se debe a la correcta comprensión de lo que explica por parte de sus alumnos, a menudo indica las palabras o conceptos que, en el original, habían sido reemplazados por pronombres» (41).

Corella es pues, un gran traductor y una muestra más de cómo el acto de traducir se entendía en el ámbito cultural de la Corona de Aragón. Rita Copeland explica que ya los latinos manipulaban las fuentes cuando lo consideraban necesario:

«Unlike other forms of rhetorical (and sometimes literary) imitation, translation in Roman Theory is figured as a pattern of transference, substitution, and ultimately displacement of the source» (Copeland, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press 1991, 30).

En esa manipulación entran los métodos de los que se ha hablado. Un traductor hasta se podía apartar de la fuente. Por lo tanto, las «semillas e injertos textuales» (43) son parte de la comprensión de las nuevas ideas sobre cómo traducir un texto. Lo literal y lo libre es simplemente una línea que se traza cuando el concepto de traducir no está delimitado. Estas cuestiones deben verse con la perspectiva de un estudioso, no bajo coordenadas que responden a la política del siglo XXI.

A esta sección le sigue una bibliografía selecta (61-65) que, para un libro como éste cuyo propósito es dar a conocer a un autor específico, resulta muy apropiada. Luego hay dos tablas cronológicas de la época: una de la Corona de Aragón y otra de la de Castilla que, indiscutiblemente, ayudan a visualizar y entender mejor el contexto en que se movió y desarrolló Corella (67-73). A continuación aparecen todas las prosas profanas de Corella acompañadas de una sinopsis argumental muy útil, que hace que el lector se interese y familiarice con la lectura y un detallado estudio filológico, producto de muchas horas de investigación. Martines ha utilizado todas las ediciones de las obras de Corella y su exactitud en seguir los diferentes textos es admirable. Así sucede con la *Tragedia de Caldesa*. Compárese, por tomar un par de ejemplos, un párrafo del texto original que presentan Jordi Carbonell (68-69) y Martínez Romero (79-80) con el texto traducido por Martines (81-82). Impresiona el gran número de explicaciones, el uso de diferentes fuentes y diccionarios, que se encuentran en las notas al pie de página. En la nota 5 de las páginas mencionadas (en realidad comienza la explicación en la página 80) señala «cárce: carçre Roís de Corella, por fidelidad al original». Martines es siempre preciso y sus afirmaciones no pueden ser más correctas. A partir de ahí siguen una serie de datos de gran erudición. Todo el libro de Martines presenta el mismo rigor científico. Su traducción, tanto de la prosa como de los versos que en ocasiones intercala Corella, no puede ser mejor. En castellano logra mantener el estilo valenciano de Corella demostrando de esta forma un gran conocimiento de ambas lenguas. Se puede observar esto haciendo un cotejo en un párrafo de la *Tragedia*:

«Estava, però, la sua delicada persona maculada, semblant a roses ab blancs lliris mesclades, si ab sútzies mans se menegen; que la persona del galant que ab ella reposat havia, era en

extrem no conforme al delicament de tan tendra donzella» (Carbonell, 68 y Martínez Romero, 79).

«Estaba, empero, su delicada persona maculada, semejante a rosas con blancos lirios mezcladas si con sucias manos se manosean; que la persona del galán que con ella reposado había era en extremo no conforme a la delicadeza de tan tierna doncella» (Martines, 81).

Termina el libro con un índice toponomástico y otro de tópicos (301-10) que son otra muestra de la seriedad y atención con que se ha hecho esta edición de las prosas profanas de Corella. Las últimas páginas son un índice general.

La labor de Martines al traducir un clásico como Corella es realmente admirable. El libro sirve como modelo para cualquier edición crítica y consigue con creces hacer asequible los textos del clásico valenciano a lectores no familiarizados con la lengua original. Solamente me gustaría hacer hincapié en que deben traducirse más clásicos catalanes y valencianos y, sobre todo, que este libro sea como un llamado de atención a especialistas y estudiantes de algo más importante: la necesidad de conocer la cultura de la Corona de Aragón y su lengua. Para cualquier medievalista es ineludible el conocimiento del catalán, como lo es el de otras lenguas vivas o muertas. Si toda traducción es una obra abierta y mejorable, la que Martines nos presenta en la editorial Gredos es muy cuidada, completa y, desde luego, hoy por hoy, inmejorable.

Roxana Recio

Francesc Xavier PARÉS I SALTOR, *L'Ordinari d'Urgell de 1536* (Col·lectània Sant Pacià, 74), Barcelona i la Seu d'Urgell, Facultat de Teologia de Catalunya i Societat Cultural Urgel·litana 2002, 336 pp. i vuit fulls de làmines.

L'estudi publicat per la Societat Cultural Urgel·litana és fruit d'un llarg treball que ha arribat a port com a tesi doctoral defensada en la Facultat de Teologia de Catalunya. D'ací ve que aquesta institució sigui coeditora amb aquella Societat i formi part de la seva «Col·lectània de Sant Pacià»; l'edició ha comptat amb l'ajut de la CaixaBank d'Andorra.

L'estudi d'un llibre litúrgic imprès, del Principat de Catalunya, anterior al Concili de Trento, acostuma a ésser agraït pel nombre d'originalitats que conté, tant del punt de vista eucològic com pel que fa a usos i costums locals. Sens dubte, aquest és el cas de l'*Ordinari de la Seu d'Urgell* del 1536, que es distingeix per l'originalitat de rúbriques i pels textos propis de la diòcesi d'origen. De fet, alguns textos i costums litúrgics desapareguts en altres indrets encara es poden trobar en aquest ordinari.

El llibre, per un costat, és un reflex fidel de la tradició romana, introduïda a Catalunya amb la conquesta carolíngia, i, per l'altra, de les tradicions locals amb un notable nivell d'originalitats, que combina amb una equilibrada síntesi. Tot i que la seva filiació principal l'emparenta amb la litúrgia catalanonarbonesa -situació que encaixa amb el fet que el bisbat d'Urgell fou el qui rebé la més primitiva i forta investida de les innovacions carolíngies-, ha mantingut vestigis provinents de la Litúrgia Hispànica, en ús a la Seu d'Urgell fins als últims segles del primer mil·lenni. La prova se'ns presenta en repassar algunes de les referències que l'autor dóna en molts indrets del seu estudi. També hi podem descobrir usos conservats a la diòcesi, testimonis d'un fons antic, que segurament ja no eren vigents a l'època en què fou imprès el ritual, com poden ésser el baptisme per immersió en la celebració pasqual o la coronació dels esposos en el matrimoni. Per un altre cantó, també resulta molt satisfactòria la gran quantitat d'elements propis de la seu Urgellenca, tot i que en molts casos siguin compartits amb algunes diòcesis de l'àrea catalana.

No podem oblidar que l'ordinari, o ritual, és el llibre on resten més ben reflectits molts costums populars i, d'alguna manera, elements de la vida social, atès l'ample contingut que suposa la celebració de cada un dels sagraments, i de les diferents benediccions per diverses circumstàncies de la vida, o el *Cant de la Sibila*. No deixa d'ésser un valor important l'ús de la llengua catalana, tan abundant, tot i tractar-se d'un llibre en llatí. Per últim, els musicòlegs podran dir, si, com

sembla, la música del *Pregó pasqual* és diversa de la més coneguda i usada. Les setze pàgines del final del llibre són unes magnífiques il·lustracions que reproduïxen, en el color original, diferents folis amb text, música i gravats.

El contingut de l'obra es distribueix en disset densos capítols. Els cinc primers descriuen allò que eren els rituals de l'època, una ressenya dels rituals manuscrits i impresos a Catalunya, els rituals de l'arxiu d'Urgell i una descripció de l'*Ordinari d'Urgell del 1536*. Els dotze restants descriuen i analitzen la benedicció de l'aigua i l'aspersió, les benediccions relacionades amb l'any litúrgic, les que no s'hi relacionen com són, entre d'altres, les benediccions de campanes, d'esglésies, de cases, de pelegrins, d'ofrenes, de fruita del camp o de productes derivats del bestiar ramader o avícola. Hi ha les processons pròpies dels dies assenyalats. Té un relleu especial l'estudi de la Vetlla Pasqual. En cinc capítols successius presenta per aquest ordre els sacraments del baptisme, matrimoni, penitència, eucaristia i extremunció. El penúltim estudia la sepultura i el darrer les pregàries dominicals i l'anunci d'algunes festes. L'obra conclou amb una detallada taula d'antropònims i de les fonts litúrgiques usades en l'elaboració de l'estudi.

Tenim, doncs, una excel·lent presentació de certes institucions litúrgiques catalanes en vigílies del Concili de Trento; la qualitat de l'estudi augmenta per l'explicable interès a conèixer aquella litúrgia que, essent ben viva, al cap de poc resultaria ofegada. No podem fer altra cosa que aplaudir el treball i desitjar que altres llibres paral·lels trobin qui els estudiï i posi els resultats de l'estudi a l'abast de tothom.

Acabem aquesta recensió assenyalant que el llibre del Dr. Parés és completat amb un apèndix, que ofereix reproducció fotogràfica de quinze belles pàgines de l'*Ordinari Urgellenc* objecte d'estudi, sis de les quals contenen notació musical.

Joan Bellavista

Jordi MASCARELLA I ROVIRA, Miquel SITJÀ I SERRA, *El món al Ripollès. Visions i experiències de viatgers al llarg del temps*, Ripoll, Consell Comarcal del Ripollès 1997, XIV i 496 pp.

La intenció d'aquesta obra, excel·lentment presentada, és, segons llegim en el *Prefaci*, «reunir en un volum les experiències i visions dels que han visitat la nostra comarca, o bé, d'aquells [(.)] que [(.)] sense conèixer-la directament, s'hi han referit» (XI).

Després d'un primer capítol (*I. Textos clàssics*) amb algunes esparses i incipientes referències sobre llocs de la contrada (observacions degudes a Ptolemeu, Estrabó, Gai Plini o el poeta Marcial, etc.), ve un segon, ja més dens, amb documentació corresponent al període comprès entre els segles novè i dotzè (*II. Del segle IX al XII*), la qual permet de conèixer, bé que sense gaires detalls, els viatges que feren al Ripollès, per motius diversos, alguns personatges de l'època, com ara comtes, bisbes, magnats, monjos i monges, pelegrins, etc. (bona part d'aquest segon capítol és degut a l'historiador Ramon Ordeig); hi són recollits, també, l'*Inventari del tresor del culte del monestir de Ripoll, a la mort de l'abat Guidisclè*, que ja va ser editat per E. Junyent en *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona 1992 (ara en traducció catalana dels autors), i uns versos en lloança del monestir, dels abats i dels comtes que descansen a Ripoll, segons l'edició d'E. Nicolau d'Olwer, *L'escola poètica de Ripoll en els segles X a XIII*, Barcelona 1915-1920, si bé els autors han tingut en compte les esmenes de M. Mundó dins Francisco Rico, *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona 1976 (traducció de Jaume Medina: *Abat Oliba. Poemes entorn de Ripoll*).

Arribats al tercer capítol (*III. Del segle XII al XV*) és on els autors publiquen el més antic document original en llengua catalana dels inclosos en el present volum: sembla ésser del segle XII, procedeix de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, fou editat per primer cop per Pere Pujol i Tubau, i, malgrat la brevetat, és particularment interessant des d'un punt de vista lingüístic i, més concretament, toponímic. El present capítol inclou també un text degut a Ramon Vidal de Besalú (poemes, en occità, sobre el castell de Mataplana); un passatge dels *Gesta comitum Barcinonensium*, narrant les conteses entre Jaume II de Mallorca (senyor de la Vall de Ribes) emmarcades en la Croada contra Catalunya, en la qual aquell envaïa la terra col·laborant amb els croats, i el rei

Alfons d'Aragó, nebot seu, defensor de Catalunya (d'autor anònim); fragments de cartes del rei Pere III, el Cerimoniós, a propòsit del monestir de Ripoll (de 1358, 1366 i 1367; font: Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona 1921); un text del canonge Andreu Alfonsello, vicari general del bisbe Joan Margarit de Girona, que toca de passada la comarca del Ripollès (extret de J. Villanueva, *Viage literario*; traducció del llatí al català pels autors); unes observacions jurídiques d'una de les col·leccions dels *Costums de Girona* (manuscrit 82 de Ripoll, avui a l'Arxiu de la Corona d'Aragó; Josep M. Pons i Gurri, *Els costums de Girona*, Barcelona 1988), i finalment, un *cens* del Ripollès (de l'any 1497; Josep Iglésies, *Fogatge de 1497*, Barcelona 1992).

Entrats en el segle setzè, els autors hi dediquen tot el capítol quart (IV. *El segle XVI*), car en aquesta centúria s'intensifica l'interès per la descripció dels fenòmens geogràfics i humans. S'enceta el capítol amb uns passatges de l'obra de Jeroni Pau *De fluminibus et montibus hispaniarum libellus*, publicada a Roma l'any 1497, dedicada al cardenal Roderic de Borja, més tard abat comendatari del monestir de Ripoll i, finalment, Papa amb el nom d'Alexandre VI (en un dels passatges, Pau es refereix al riu Ter amb el nom de *Ticis*, «qui et *Ticer* a Plinio apellatur»; M. Vilallonga, *Jeroni Pau, Obres*, I, Barcelona 1986). De Francesc Comte, que en el segle XVI exercia de notari a Illa (Rosselló), els autors recullen uns fragments de les seves *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya i Conflent* (1586), i, semblantment, de Pere Gil (Reus, 1551 - Barcelona, 1622), *Història catalana, en lo qual se tracta d'història o descripció natural, ço és d'història natural de Catalunya* (1600).

Els historiadors del segle disset s'ocupen especialment del monestir i dels orígens de Ripoll. En aquest capítol (V. *El segle XVII*) hom reproduïx uns fragments de l'obra d'Antoni Vicenç Domènec (Sant Gabriel de Grions, 1553 - Girona, 1607), *Historia general de los santos varones ilustres en santidad del Principado de Catalunya* (1602), viatger que voltà a peu per tot el Principat; uns altres de l'obra de Jeroni Pujades (Barcelona, 1568 - Castelló d'Empúries, 1635), *Corónica universal del Principat de Cathalunya* (1609), redactada inicialment en català, llengua en la qual es va imprimir el primer volum a Barcelona (la resta de l'obra no va sortir impresa fins al segle XIX); un altre fragment de l'obra de Francisco Diago (Viver, Alt Palància, 1560 - València, 1615), *Historia de los victoriosísimos condes de Barcelona* (1603); un relat anònim sobre la persecució de bandolers de l'any 1616; unes llistes sobre ordenació administrativa del segle XVII extretes de Lluís de Peguera (Manresa, 1540 - el Bruc, 1610), oncle polític de Pau Claris, doctor en lleis, en «Descripció de la província», dins *Práctica, forma i estil de celebrar corts en Catalunya* (1632, obra apareguda pòstumament); un text sobre administració eclesiàstica del bisbe de la Seu d'Urgell Pau Duran (Esparraguera, 1580 - Arenys de Lleó, 1651), *Llibre de la Confraria de Nostra Senyora de Núria, començament* (editat per Lluís Rourera i Farré, *Pau Duran 1582-1651 i el capítol i bisbat d'Urgell fins al tractat dels Pirineus*, UAB, 1987); uns documents sobre els conflictes militars del segle XVII (1640-1689) del *Llibre d'òbits 1643-1680*, de l'Arxiu Parroquial de Sant Joan de les Abadesses (edicions de P. Parassols i Pi, *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio*, Vic 1894, i de Lluís Soler i Terol, *Perot Rocaguinarda*, Manresa 1909), d'uns papers de l'Arxiu Parroquial de Camprodon (edició de L. Birba i P[ere] C[atalà], *Els castells catalans*, Barcelona 1976) i del *Llibre del Secretariat de la Universitat*, Arxiu Històric de Banyoles (text publicat en L.G. Constans, *Diplomatari de Banyoles*, 1992); uns paràgrafs deguts al dominicà gironí Narcís Camós, autor de l'obra *El jardí de Maria plantado en el Principado de Cataluña*, 1657; el relat detallat del viatge que Francesc Marés féu a Núria l'any 1665 (diu: «Escriu-lo en llengua catalana a petició d'algunes persones i també perquè aquest santuari ordinàriament és freqüentat de la gent de les muntanyes de Catalunya, que mai són eixits d'entre aquelles muntanyes i no entenen la llengua castellana o no tindrien tan gust de llegir-la com tindran en la pròpia de sa pàtria») i altres textos (*La història i miracles de Nostra Senyora de Núria*, 1666); fragments de la descripció militar de Catalunya feta pel milanès Ambrosio Borsano, general d'artilleria del rei al Principat que arribà a Catalunya l'any 1673, en *Discurso general hecho por el maestro de campo* (manuscrit 2371 de la Biblioteca de Catalunya); textos a propòsit de tres visions històriques de finals de segle degudes al monjo benedictí Gregorio de Argaiz (Lugo - Madrid, s. XVII), *La perla de Cataluña. Historia de Nuestra Señora de Montserrat*, Madrid 1677, a Esteve de Corbera (Barcelona, 1563?-1631), *Cataluña ilustrada*, Nàpols 1678, i a l'olotí Manuel Marcillo, autor de *Crisi de Cataluña, hecha por las naciones estrange-*

ras, Barcelona 1685; uns fragments de l'obra del lloctinent del poder francès a Catalunya arran de la guerra dels Segadors Pere (o Pèire) de Marca (Gant, Bearn, 1594 - París, 1662), *Marca Hispanica sive limes hispanicus* (text en llatí i versió catalana de Joaquim Icart, *Marca Hispanica (o país de la frontera hispànica)*, Barcelona 1965; el text d'una acta notarial en català del trasllat de les relíquies de Sant Valentí (1666), Arxiu Parroquial de Ribes; un text hagiogràfic sobre la vida del màrtir sant Eudald degut a Joan Baptista Tarrés, doctor en dret que va ocupar càrrecs importants en l'antiga universitat de Vic (Biblioteca Episcopal de Vic, núm. 223), i, finalment, el text de l'entrada solemne al monestir de Ripoll de l'abat Rafael Moner, 1699 (editat per J.M. Pellicer, *Santa María de Ripoll*, Mataró 1888).

El capítol sisè de l'obra (VI. *Segle XVIII*) s'enceta amb la reproducció d'un mapa del geògraf Josep Aparici i Mercader (Caldes de Montbui, ?-1731), acompanyat d'una descripció de Catalunya de la qual s'han conservat dues versions (1708 i 1715). Vénen a continuació un text sobre batudes per a perseguir lladres (de 1720; Arxiu municipal de Sant Joan de les Abadesses), un altre sobre cens d'arbres de Gombren (1753; Arxiu Municipal de Gombren); després, dos petits textos en francès (amb la traducció al català) deguts a dos geògrafs amb projecció europea: J. Alvarez de Colmenar, *Les delices de l'Espagne*, Leiden [1707, diuen els autors en la p. 139, o 1715, p. 146] i Bruzen de la Martinière, *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique*, París 1786; passatges de l'obra d'Anton del Duque (la Seu d'Urgell, 1712 - Queralbs, 1779), *Viva Jesús y María. Itinerario y devocionario para el devoto que desea ir a visitar a Nuestra Señora de Nuria*, Vic 1772; fragments del conegut *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, ric compendi d'informacions històriques, econòmiques i artístiques, de Francisco de Zamora Peinado (Villanueva de la Jara, 1757-1812); un brevíssim fragment d'Antonio Ponz, autor d'un monumental *Viage de España* (1788); un text del metge Joan Sastre i Puig extret de l'opuscle *Reflexiones instructivo-apologéticas sobre el eficaz y seguro método de curar las calenturas pútridas y malignas* (imprès a Cervera, 1787-1788); finalment, un recull de cartes particulars (dels anys 1793, 1799 i 1804) i unes referències (de 1792 i de 1794), a propòsit de la Revolució Francesa, extretes del *Llibre d'òbits*, de Ripoll (en transcripció de Tomàs Ragner).

En el capítol setè del llibre arribem ja al segle dinou (VII. *Segle XIX*), i des de l'ATCA ja no caldria precisar gaire més. Tanmateix, fem constar que, en un primer bloc, els autors reproduïen escrits del ripollès Manuel de Galadies i de Mas (Ripoll, 1807 - Vic, 1884); unes cartes de Francisco de Ferrer adreçades a Eudald Ragner; un fragment del llibre de sant Antoni M. Claret, *Autobiografia* (Barcelona, 1985), comentant que estigué a punt de no poder arribar a Roma, l'any 1838, per culpa de la inseguretat associada al pas per la collada de Toses; altres documents sobre els primers projectes de ferrocarril; un text en català de l'olotí Marià Vayreda (Olot, 1807 - Barcelona, 1903) sobre *La carretera de Sant Joan de les Abadesses*, i un altre de Gay de Montellà (Barcelona, 1882 - 1969) parlant també de comunicacions a la comarca; finalment, uns textos amb referències al Ripollès de Richard Ford (1796-1858), del seu *Handbook for travellers in Spain* (Londres 1849), i de Germond de Lavinge, de *Espagne et Portugal. Guide touristique* (París 1886). Un segon bloc d'aquest capítol es refereix als qui han escrit sobre la comarca moguts per l'interès de la pràctica excursionista: textos de «L'Avens» (1881), de Ramon Arabia (Mataró 1850 - Barcelona, 1902), d'Artur Bofill i Poch (Barcelona, 1844 - 1929), de Carles Bosch de la Trinxeria (Prats de Molló, 1831 - La Jonquera, 1897), d'Emili Brousse (Perpinyà, 1851 - Grenoble, 1914), de Cels Gomis (Reus, 1845 - Barcelona, 1915), de Santiago Rusiñol (Barcelona, 1861 - Aranjuez, 1931), d'Esteve Suñol (Barcelona, 1856-1913), de Cèsar August Torres (Barcelona, 1852 - 1923), de Jacint Verdager (Folgueroles, 1845 - Vallvidrera, 1902); altres textos reproduïts són deguts a Pau Piferrer (Barcelona, 1818-1848) i a Francesc Pi i Margall (Barcelona, 1824 - Madrid, 1901), a Víctor Balaguer (Barcelona, 1824 - Madrid, 1901), al reusenc Víctor Rosselló, autor de *La buérfana de Ribas* (1871), a Marià Vayreda (Olot, 1853 - Barcelona, 1903), a Jaume Massó i Torrents (Barcelona, 1863-1943), a Àngel Guimerà (Santa Cruz de Tenerife, 1845 - Barcelona, 1924), a Narcís Oller (Valls, 1846 - Barcelona, 1930), a Joan Maragall (Barcelona, 1860-1911). En un altre bloc del mateix capítol, bloc intitulat *La comarca com a camp de recerca científica*, els autors recullen aportacions de Jaime Villanueva (Xàtiva, 1765 - Londres, 1824), de Marian Aguiló i Fuster (Ciutat de Mallorca, 1825 - Barcelona, 1897), del metge ripollès Eudald Ragner i Batlle (que escriví sobre l'epidèmia del còlera que patí Ripoll l'any 1865), de Miquel Cuní i Martorell (Calella,

1827 - Barcelona, 1902), i tanca la secció una breu selecció de cartes de l'apotecari de Vic Josep Giró i Torà adreçades a Manuel Milà i Fontanals amb qui col·laborà en la recollida de material divers (literari, folclòric, etc.). En un altre bloc (*Textos militars*), hom recull textos de José Bellalta Collet, *Apuntes biográficos sobre el Marqués del Valle de Ribas*, Barcelona 1906; de Jean Charles Langlois, *Voyage pittoresque et militaire en Espagne (Catalogne)*, París 1826-1830; d'Antonio Pirala y Criado (Madrid, 1824-1903); del príncep Felix Lichnowsky (nat l'any 1814, ingressa a vint-i-tres anys en l'exèrcit del pretendent Carles, en la facció del Comte d'Espanya). En un altre bloc d'aquest capítol, els autors recullen escrits de Josep M. Pellicer (Barcelona, 1843 - Mataró, 1903), de Domingo Torrent i Garriga (Manlleu, 1844-1922), de Francesc Monsalvatje i Fossas (Olot, 1853 - Girona, 1917), d'Antoni Serrallach (*San Pedro de Camprodón. Apuntes y planos relativos a su restauración*, Barcelona 1896), de Santa Joaquina de Vedruna (Barcelona, 1783-1854).

En el capítol vuitè (VIII. *Segle XX*) trobem retalls d'obres de Rowland Thirlmere (Wythburn, 1861-1932), d'Antoni M. Alcover i de John Langdon-Davis. En el capítol novè (IX. *Apendix al segle XX*) hom recull uns textos sobre indrets del Ripollès deguts a la ploma de Joaquim Renart i Garcia (Barcelona, 1879-1961) extrets del *Diari 1918-1961, manuscrit* (edició a cura de Jordi Serrate i Florenci Crivillé). Tanca el darrer capítol (X. *Eplég*) la prosa *Les truites de Ripoll*, del celebrat escriptor Josep Pla (dins *Humor, candor*, vol. 24 de l'*Obra completa*). A la fi del llibre hi ha un útil *Índex de topònims* i l'*Índex general*.

En resum, doncs, *El món al Ripollès. Visions i experiències de viatgers al llarg del temps* és un llibre molt complet i útil per a conèixer com han vist la comarca autors ben diversos al llarg de la història.

Anotem, per últim, algun detall lingüístic perfectible en el text referencial ('Partinum' en comptes de 'Martinum' (XII: llanda); l'ús de 'diferent a' en comptes de 'diferent de' (pp. 1, 76); 'sense gaire detalls' en comptes de 'sense gaires detalls' (p. 13); «Raons paleogràfiques van fer pensar mossèn Pere Pujol i Tubau, el seu primer editor, que fou escrit...» en comptes de ... «van fer pensar a mossèn Pere...» (p. 27); «Sobre Francesc Marés poques coses en podem dir que...», en comptes de «... poques coses podem dir que...» (p. 96); «Els pelegrins de Núria també tenen les seves dificultats per accedir al Ripollès, i el propi santuari de Núria s'ocupa de posar-los a l'abast...» en comptes de «... dificultats per a accedir al Ripollès, i el mateix santuari de Núria s'ocupa de...», p. 139).

Carles Riera

Dolors SERRA I KIEL, *Bibliografia de la Catalunya Nord (1502-1999). Llibres en català impresos a Catalunya Nord. Llibres d'autors nord-catalans publicats en altres llocs* (Revista Terra Nostra, núm. 100), Perpinyà, Universitat 2001, 200 pp. i 1111 il·lustracions.

Els responsables de l'Institut català de recerca en ciències socials de la Universitat de Perpinyà han considerat (i no cal dir amb quant d'encert) que havien de col·locar una pedra mil·liària amb motiu de l'arribada al número 100 de la col·lecció «Terra Nostra», de la qual hom pot veure la llista en les cares interiors de la coberta.

I verament aquest volum és una pedra mil·liària, ni que només fos perquè, d'un sol cop, assegura dos objectius: el patriòtic d'autoafirmació i el científic d'informació bibliogràfica, vàlid, amb seves 1111 unitats, en ell mateix molt més enllà de les coordenades geogràfiques de la vila de Perpinyà i de la comarca de Rosselló. Ens associarem al primer recordant que el volum s'obre amb reproducció fotogràfica i traducció d'aquell *Edict du Roy*, declarant que la llengua catalana «est en quelque façon contraire... à l'honneur de la Nation Française...» (7-8): constatem amb aquest llibre que són molts els francesos que pensen de forma diversa de qui fou llur rei. Grans mercès.

És, sobretot, pel dit segon objectiu que la present secció del nostre anuari es fa ressò d'aquella pedra mil·liària, en la qual autora i editors, partint d'una àmplia bibliografia i d'algunes de les grans biblioteques europees (11-17), han posat a l'abast de la mà de l'estudiós tota la producció editorial en llengua catalana, que inclou la publicada a l'actual Catalunya Nord els anys indicats

en el títol (23-95) i l'editada fora d'aquelles comarques del Nord entre el 1659 i el 1999 (97-122; en general, les fitxes de les seccions anteriors i d'aquesta són completades amb indicació de la biblioteca que posseeix el títol en qüestió), a la qual s'han d'afegir les traduccions al català publicades fora la Catalunya Nord (123-124) i els números monogràfics de revistes (125-132); en aquestes seccions es troben el miler i escaig de publicacions, que constitueixen el material ofert en el present llibre.

Un material que a partir de la pàgina 133 és objecte d'informacions especialitzades: la temàtica (133-137) i l'estadística concretada en vuit gràfiques o quadres sinòptics (139-145); i de les corresponents taules: de pseudònims o de variants en els noms d'autors (148-149), d'autors amb les corresponents obres (150-169), de col·laboradors en obres col·lectives o d'altri (cas de prologuistes o presentadors) (170-177), de títols (178-192), d'impressors i d'editors (193-199).

A partir de la pàgina 201 comença la segona meitat del llibre, ja totalment unitària i cronològicament ordenada, en la qual (amb l'excepció de les edicions indicades en la pàgina 202) trobem reproducció d'una o de més d'una pàgina de les edicions objecte d'aquesta bibliografia, en general la de portada. Les setanta-quatre primeres són clarament anteriors al començament del segle XIX, essent dubtoses les cinc reproduccions que segueixen; el núm. 80 és ja del 1801. Cal encara tenir en compte que algunes de les edicions del segle XIX són en realitat reedicions que en reproduïen alguna del segle anterior, com és ara la del núm. 81, del 1802, qualificada de „Nova edició” que corregia „les precedents”, que es remuntaven al 1755. M'abelleix de remarcar un aspecte d'aquesta secció de reproduccions fotogràfiques, el que no sols permet de llegir els respectius títols, ans encara veure la composició de les portades i, doncs, copsar l'evolució estètica en aquest punt.

Sense ni ombra de dubte la informació bibliogràfica que ens posa a l'abast de la mà aquest llibre és digna de tot agraïment, que de cap manera no escatimarem ni a l'autora ni als editors. Voldríem afegir només una incitació a prosseguir el treball, estenent el camp de recerca a nous àmbits de la bibliografia rossellonesa o de la Catalunya Nord, entre d'altres raons perquè també es poden trobar mostres de l'ús de la llengua catalana per part de rossellonesos en obres en les quals hom per ventura no la cercaria. Recordo en aquest sentit que Francesc Rovira i Bonet introduïa la seva obra principal, amb una llarga rècula de sonets escrits en una no menys llarga rècula de llengües, entre les quals no hi mancava la catalana.

Voldríem només cloure aquesta recensió assenyalant la gairebé obligació que el llibre ací presentat no hauria de mancar en les biblioteques universitàries dels Països Catalans ni en totes aquelles altres que volen mantenir una certa altura.

Encara que no caldria, la darrera paraula ha d'ésser de repetit agraïment, en primer lloc a l'autora, seguida dels editors i de tots aquells que han fet possible aquest servei bibliogràfic, que és alhora demostració de la vitalitat cultural de la Catalunya Nord. Mercès mil, doncs, i que per molts anys pugueu fer semblants i millors obres.

Josep Perarnau